

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БИЛИМ БЕРҮҮ
ЖАНА ИЛИМ МИНИСТРЛИГИ
Ж.БАЛАСАГЫН атындагы КЫРГЫЗ УЛУТТУК УНИВЕРСИТЕТИ**

Диссертациялык кеңеш
Д.07.22.659
Кол жазма укугунда
УДК

Сыдыкбаев Чолпонбек Медеркулович

**Азыркы геосаясий процесстердеги Кыргызстандын улуттук
кызыкчылыктарынын жана коопсуздугунун ММКда
чагылдырылышы**

23.00.02 –саясий институттар, процесстер жана технологиялар адистиги боюнча
саясий илимдердин доктору илимий даражасын изденип алыш үчүн
жазылган диссертациялык иштин

АВТОРЕФЕРАТЫ

БИШКЕК-2024

Диссертациянын темасынын актуалдуулугу. Азыркы дүйнөдөгү геосаясий процесстерде улуттук кызыкчылыктарды коргоо, анын ичинде улуттук коопсуздукту ар тараптан сактоо Кыргызстан үчүн эле эмес, дүйнөдөгү бардык эле мамлекеттер үчүн артыкчылыктуу багыт катары жыл өткөн сайын актуалдашууда. Бул кызыкчылыктардын илимий-теориялык аныктамасы да, аларга байланышкан практикалык маселелер да ар кайсы өлкөлөрдө түзүлгөн шарттарга жараша айырмаланып турат.

Демек, бул маселелерди илимий жактан изилдөөдөгү жана практикалык жактан чечүүдөгү тажрыйба, анын ичинде ийгиликтер жана кемчиликтер мамлекеттердин жашоого жөндөмдүүлүгүн, дараметин жана таасирин аныктайт.

Кыргызстандын улуттук кызыкчылыктары анын географиялык жайгашуусу, калкынын саны жана курамы, өлкөнүн негизин жана демографиялык көпчүлүгүн түзгөн кыргыз элинин улуттук иденттүүлүгү, мамлекеттин конституциялык түзүлүшү, экономикалык абалы жана башка бир катар жагдайлар менен шартталган. Тиешелүү түрдө чек ара коопсуздугу жана куралдуу күчтөрдүн абалы, күч түзүмдөрүнүн иш-аракеттеринин реалдуу маселелерге карата ылайыктыгы, ички жана тышкы миграциянын таасири, экономиканын сырткы жагдайлардан көз карандылыгы, коррупциянын масштабы, кылмыштуулук, диндин жана сырткы идеологиялардын таасири, саясий туруктуулук жана экологиялык кырдаал Кыргызстандын улуттук кызыкчылыктарына түздөн-түз байланышкан өтө олуттуу маселелер болуп эсептелет.

Улуттук кызыкчылыктар – мамлекеттин, коомдун жана жарандардын жалпы кызыкчылыктары болгондуктан, аларды туюндуруунун жана талдоонун каражаттары жалпы платформасы катары массалык маалымат каражаттарынын ролу өтө чоң. Анткени медиа каражаттары тарыхта заманбап маанидеги улуттарды калыптандыруунун маанилүү куралы катары кызмат кылганы белгилүү. Азыр да демократиялык мамлекеттерде массалык

маалымат каражаттары улуттук кызыкчылыктарды туюндуруу жана талкуулоо жагынан мамлекет менен коомдун, мамлекет менен жарандардын ортосундагы табигый коммуникациялык көпүрө катары кызмат кылат. Бул жагынан Кыргызстандын эгемендик алгандан берки тарыхын хронологиялык жактан басма сөз, радио жана телекөрсөтүү сыяктуу классикалык каражаттардан азыркы соцтармактарга чейинки жолду тез арада басып өткөн журналистиканын жолу менен бирге изилдөөнүн өзү эле илимий кызыгуу жарата турган факторлордун бири. Ушундан улам, бул диссертациянын темасын актуалдуу кылып турган бир нече жагдай бар.

Биринчиден, эгемендик келгенине 33 жыл өткөнүнө карабастан, илимий чөйрөдө Кыргызстандын улуттук кызыкчылыктары өзүнчө тема катары жетиштүү изилденген эмес. Демократия, сөз эркиндиги, адам укуктары, эл аралык интеграция, аймактык коопсуздук, бийлик бутактарынын тең салмагы сыяктуу темалардын жанында улуттук кызыкчылыктар илимий кызыгуунун предмети катары салыштырмалуу көлөкөдө калып келгени белгилүү. Бул эгемен мамлекеттин маңызына да, андагы коомдук илимдердин табигый вазийпасына да туура келбейт.

Ошондуктан улуттук кызыкчылыктарды жана улуттук коопсуздукту изилдөөнүн категория-түшүнүк аппаратын таанып билүү да, алардын алкагында мамлекетте болуп жаткан маселелерди талдоо да ата мекендик саясий илимдин чектеринде чоң мааниге ээ.

Экинчиден, улуттук кызыкчылыктарды ийгиликтүү ишке ашырыш үчүн ага байланышкан маселелер саясий жана илимий чөйрөдө гана талкуунун жана талдоонун предмети болгону аздык кылат. Ал тууралуу маалымат коомчулукка жетип, жарандардын мүмкүн болушунча кеңири чөйрөсүндө кызыгуу жаратып, бийлик тандап алган чечимдер түзөтүүгө дуушар болуп же колдоо табышы зарыл. Мындай талкуунун масштабын камсыз кылуунун эң көнүмүш жолу болуп массалык маалымат каражаттары эсептелет. Кыргызстанда сөз эркиндиги башка коңшулаш мамлекеттерге салыштырмалуу кыйла өнүккөнүнө карабастан, анда улуттук

кызыкчылыктардын чагылдырылышы ММКдагы темалардын арасында жетиштүү ачыла элек болчу. Бул эгемен Кыргызстандын шартында ММКнын жогоруда айтылган эң маанилүү иш милдеттеринин бири изилденбей келген деген кеп.

Үчүнчүдөн, улуттук кызыкчылыктар да, аларды чагылдырган массалык маалымат каражаттарынын өнүгүшү да өзгөрмөлүү факторлор экенин эске алыш керек. Медиа каражаттарынын техникалык жактан өнүгүшү дүйнө жүзүндө, анын ичинде Кыргызстанда да аудиториянын көңүлүн көнүмүш маалымат каражаттарынан социалдык тармактарга жана санариптик платформаларга улам көбүрөөк тарта баштаганы жалпыга белгилүү. Социалдык тармактардын саясий, геосаясий, идеологиялык жана социалдык таасири заманбап коомду, азыркы мамлекеттердин, анын ичинде Кыргызстандын абалын кандай өзгөртө тургандыгы азырынча белгисиз жана келечектеги изилдөөлөрдүн предмети болуп эсептелет. Мындай шартта бир жагынан эгемендик менен кошо келген сөз эркиндиги классикалык маалымат каражаттарынан социалдык тармактарга ооп кеткенге чейинки мезгилдеги улуттук кызыкчылыктардын ММКда чагылдырылышы, андагы тажрыйба жана негизги жыйынтыктар талданбай калса - бул ушул багыттагы кийинки илимий изилдөөлөргө сөзсүз терс таасирин тийгизет. Андыктан теориялык да, практикалык жактан да жогоруда айтылган бардык жагдайлар бул темага кайрылуунун өзгөчө актуалдуулугун жана өз убагында болгонун далилдеп турат.

Изилдөөнүн объектиси - учурда тездик менен өзгөрүп жаткан дүйнөлүк геосаясий процесстерде Кыргыз Республикасынын улуттук кызыкчылыктарынын жана коопсуздугунун ММКда чагылдырылышы.

Изилдөөнүн предмети - улуттук кызыкчылыктардын жана коопсуздуктун теориялык жана практикалык маселелери жана алардын ММКда чагылдырылышын саясий талдоо.

Диссертациянын ири мамлекеттик жана илимий программалар менен байланышы

Бул диссертациялык изилдөө автордун жеке демилгесинен жаралды. Автор Кыргыз Республикасынын Коопсуздук Кеңешинин эксперттик аналитикалык тобунда: улуттук коопсуздук, заманбап саясий процесстердин көйгөйлөрү боюнча эксперттик топто адис катары катышкан (2010-2013 жж). Андан тышкары КРнын Улуттук коопсуздук боюнча мамлекеттик комитетинине көз каранды эмес адис катары тартылып, массалык маалымат каражаттарында жарыяланган айрым материалдар жана саясий процесстер боюнча эксперттик корутундуларды чыгарууга түздөн-түз катышат. Ошондой эле Кыргыз Республикасынын Билим берүү жана илим министрлиги, Ж.Баласагын атындагы КУУнун Фундаменталдык илимдер институту тарабынан уюштурулган жана кыргыз өкмөтү каржыланган *«Борбор Азия чөлкөмүндөгү мамлекеттердин ортосундагы аскердик-саясий мамилелердин заманбап көз караштарын жана көйгөйлөрүн изилдөө жана мүмкүн болгон чек арадагы куралдуу кагылышууларды жөнгө салуу (чечүү)»* деген долбоордо иштеген.

Диссертациялык изилдөөнүн максаты жана милдеттери. Диссертациялык изилдөөнүн негизги максаты - азыркы геосаясий процесстердеги Кыргыз Республикасынын улуттук кызыкчылыктарынын жана коопсуздугунун абалын, буга байланышкан көйгөйлөрдүн ММКда чагылдырылышын ар тараптуу изилдөө жана талдоо.

Бул максатка жетиш үчүн төмөндөгүдөй илимий-теориялык **милдеттер** коюлду:

- Улуттук кызыкчылыктар, коопсуздук жана геосаясат боюнча Кыргызстандык окумуштуулардын жана чыгыш ойчулдарынын ойлоруна, аныктамаларына токтолуу;
- Кыргызстандын геосаясий процесстердеги ордун, анын улуттук кызыкчылыктарына байланышкан процесстерди иликтөө;

- Саясий-социалдык талдоонун негизинде улуттук кызыкчылыктардын критерийлерин жана өлкө коопсуздугунун абалын талдоо;
- Кыргызстандын улуттук кызыкчылыктарынын жана коопсуздугунун көйгөйлөрүн аныктоо;
- Улуттук кызыкчылыктарды калыптандырууда жана туюндурууда кыргыз интеллигенциясынын ролун ачып берип, анын ар кандай тарыхый этаптарын жалпылоочу белгилерине жараша бөлүп көрсөтүү;
- Массалык маалымат каражаттарынын заманбап улутту калыптандыруудагы жана улуттук кызыкчылыктарды туюндуруудагы салттуу ролун жана маанисин түшүндүрүү;
- Кыргызстандагы ММКлардын өнүгүү тарыхына сереп салып, анын ар кайсы этаптарында улуттук кызыкчылыктарды туюндуруунун өзгөчөлүктөрүнө жана мүмкүнчүлүктөрүнө баа берүү;
- Кыргызстандын ММКларынын азыркы абалына жана таасирине илимий фактылардын негизинде кеңири талдоо жүргүзүү;
- ММКдагы коопсуздукка жана улуттук кызыкчылыктарга байланышкан макалаларга контенттик талдоо жүргүзүүнүн ылайыктуу методикалык негиздерин табуу;
- Кыргызстан эгемендик алгандан берки жылдардагы улуттук кызыкчылыктарга байланышкан ММКдагы негизги темаларды жана алардын коомдук-саясий резонансын аныктоо;
- эгемендикке, улуттук иденттүүлүккө жана жарандык биримдикке байланыштуу ММКдагы материалдардын мисалдарына жана өзгөчөлүктөрүнө талдоо жүргүзүү;
- коопсуздукка байланыштуу улуттук кызыкчылыктардын ММКда чагылдырылышынын мисалдарына жана өзгөчөлүктөрүнө талдоо жүргүзүү;
- Кыргызстандын экономикалык кызыкчылыктарынын ММКда чагылдырылышынын мисалдарына жана өзгөчөлүктөрүнө талдоо жүргүзүү;
- улуттук кызыкчылыктарды коргоого жана аларды ММКда чагылдырууга байланыштуу илимий жана практикалык сунуштарды киргизүү.

Диссертациялык изилдөөнүн илимий жаңылыгынын элементтери жана негизги жыйынтыктары

Изилдөөнүн биринчи жаңылыгы - биздин өлкөдө саясат илиминде биринчилерден болуп улуттук кызыкчылыкка жана улуттук коопсуздукка ар тараптуу жана комплекстүү изилдөө жүргүзүлгөндүгүндө. Экинчи жаңылыгы - анын кыргыз тилинде жазылгандыгында. Үчүнчү жаңылыгы - Кыргызстанда улуттук кызыкчылыктарды чагылдыруунун негизги каражаттарынын бири катары ММКнын ролу талданып чыкканында.

Ага ылайык илимий жаңылык макамына ээ төмөндөгүдөй жыйынтыктар алынды:

- батыш изилдөөчүлөрү өз эмгектеринде улуттук коопсуздукка жана кызыкчылыктарга саясий категория катары кеңири токтолушкан;
- чыгыштагы окумуштуулардын, ойчулдардын бул багыттагы ойлорунда да улуттук кызыкчылык жана коопсуздук боюнча маанилүү саясий-философиялык ойлордун топтому болгон;
- кыргыз калкынын оозеки чыгармачылыгында, этносаясатында, тарыхта белгилүү инсандардын, жети акенин акылман кептеринде улуттук кызыкчылыкка жана коопсуздукка байланышкан аныктамага барабар саясий философиялык ойлор кездешет;
- улуттук кызыкчылык жана коопсуздуктун политологиялык концепциясы этносаясий, этнопсихологиялык жана этносоциологиялык изилдөөлөрдүн жетишкендиктерине муктаж жана методологиялык багыттамаларды иштеп чыгууда категориялык аппаратты түзүп алуу илимий жактан чоң мааниге ээ;
- Кыргызстандын жарандарын өлкөнүн улуттук кызыкчылыктарынын, улуттук баалуулуктарынын, улуттук коопсуздук көйгөйлөрүнүн тегерегине баш коштуруу - учурдун кечиктирилгис маселеси;
- кыргыз элинин улуттук кызыкчылыктарын туюндурууда кыргыз интеллигенциясы чоң роль ойногон. Көчмөн доордо бул катмардын ролун сөзмөр, чечен, даанышмандар аткарса, совет мезгилинин алгачкы жылдарындагы кыргыз интеллигенция өкүлдөрү түздөн-түз азыркы заманбап

мамлекеттин пайдубалын кадимкидей түптөп чыгышкан. Совет мезгилинде кыргыз интеллигенциясы саясий жактан эркин болбосо да, жалпы жонунан илим-билимдин, маданияттын өнүгүшүнө чоң салым кошкон. Эгемендик келгенден берки жылдардагы кыргыз интеллигенциясынын улуттук кызыкчылыктарды туюндуруудагы дарамети толук ачылбай келатат. Анын олуттуу себептеринин бири – кыргыз интеллигенция өкүлдөрүнүн заманбап санариптик платформаларды натыйжалуу пайдаланууну өздөштүрө электиги;

- өлкөнүн улуттук кызыкчылыктарына байланыштуу ММКда эң көп чагылдырылган маселелер болуп эгемендикти бекемдөө, чек ара коопсуздугу жана өлкөнүн аймактык бүтүндүгүн коргоо, кыргыз элинин улуттук иденттүүлүгү жана жарандык биримдикти камсыз кылуунун каражаттары, өлкө калкынын демографиялык абалы жана миграциялык процесстердин зыяны, ата мекендик өндүрүшчүнүн кызыкчылыгы жана тышкы карыздын көлөмү ж.б. эсептелет;
- улуттук кызыкчылыктардын ММКда чагылдырылышын баштан-аяк, тоталдык негизде изилдөөгө бул боюнча материалдардын өтө эле көптүгү, санариптик архивдердин сапатынын төмөндүгү тоскоол болот;
- улуттук кызыкчылыктарга байланышкан маселелер боюнча ММКда жарык көргөн материалдардын тематикасы бул багыттагы проблематиканын реалдуу актуалдуулугуна, коомдук-саясий резонансына негизинен туура келет;
- Кыргызстанда улуттук кызыкчылыктарды чагылдырууга адистешкен коомдук-саясий да, илимий да ММК жок. Бул кенемтени журналисттер менен публицисттер эркин ММКлардын мүмкүнчүлүгүн пайдалануу менен толуктап келатышат;
- ММКда Кыргызстандын улуттук кызыкчылыктарынын чагылдырылышы мамлекеттик системалуу саясаттын эмес, бул темага өздөрү кызыккан журналисттер менен публицисттердин аракетинин, жарандык позициясынын жемиши болуп саналат. Мында эл аралык ММКлардын бейтараптыкты кармануу боюнча талаптары журналисттердин бул багыттагы жеке демилгесине жолтоо боло албайт;

- улуттук кызыкчылыктарга тиешелүү бир катар маселелерди чагылдырууда эркин ММКлар менен мамлекеттик ММКлардын, кыргыз тилдүү жана орус тилдүү ММКлардын позициясында олуттуу айырмачылыктар кездешкен учурлар бар. Атап айтканда, мамлекеттик ММКлар улуттук кызыкчылыктардын өзүнө караганда алар тууралуу бийликтин позициясын түшүндүрүүгө көбүрөөк басым жасашат. Бул жагынан эркин ММКлар улуттук кызыкчылыктарды чагылдырууда алда канча көбүрөөк мүмкүнчүлүккө ээ. Орус тилдүү ММКлар мамлекеттик тил катары кыргыз тилинин ролун күчөтүүгө багытталган материалдарды дээрлик даярдашпайт жана ЕАЭБ, КМШ, ЖККУ сыяктуу уюмдар менен интеграцияга көбүрөөк маани беришет;
- ММКда улуттук кызыкчылыктарды коргоо жана улуттук коопсуздукту камсыз кылуу боюнча бир катар алгылыктуу сунуштар, аналитикалык материалдар кездешет. Бирок алар чечим кабыл алуучу тараптарга жеткени жана колдонулганы тууралуу мисалдар жок;
- улуттук кызыкчылыктарды чагылдырууда салттуу ММКлардын ролу артка сүрүлүп, социалдык тармактар жана санариптик платформалар алдыңкы орунга чыгууда. Алардын таасири жана өзгөчөлүктөрү өзүнчө изилдөөлөрдү талап кылат.

Изилдөөнүн жыйынтыктарынын теориялык жана практикалык мааниси - анын мазмунунда фактологиялык материал, теориялык талдоо, жыйынтыктар жана сунуштар болгонунда, алар КРда буга чейин чала изилденген улуттук кызыкчылыктар жана коопсуздук багытындагы түшүнүктөрдү тереңдеткенде, ага тиешелүү маселелердин ММКда чагылдырылышынын өзгөчөлүктөрү тууралуу жетиштүү илимий маалымат бергенинде.

Изилдөөнүн жыйынтыктары өлкөнүн саясий жетекчилигине коопсуздук жана улуттук кызыкчылыктарды коргоо жаатында процесстерди башкарууга кошумча мүмкүнчүлүктөрдү берет. Алар мамлекеттүүлүктү чындоо, эгемендикти, ички саясий туруктуулукту сактоо жана өнүккөн укуктук

жарандык коомду калыптандыруу идеяларын Кыргызстандын улуттук кызыкчылыктарынын жана коопсуздугунун тегерегине топтоого багытталат. Изилдөөнүн жоболору жана сунуштары мамлекеттик органдар, коомдук уюмдар жана эксперттер тарабынан ички мамлекеттик деңгээлде заманбап саясий процесстерди талдоодо колдонулушу мүмкүн. Диссертациялык иштин мазмунун ЖОЖдордо «Улут аралык мамилелер», «Саясат таануу», «Тышкы саясаттын негиздери», «Конфликтологиянын негиздери», «Улуттук коопсуздуктун концепциясы», «Улуттук коопсуздуктун көйгөйлөрү», «Кыргызстандын улуттук кызыкчылыктары жана аларды коргоонун ыкмалары» ж.б. предметтерди окутууда колдонууга болот.

Диссертациянын жактоого алынып чыккан жоболору:

1. Улуттук кызыкчылыктар жана коопсуздук буга чейин саясат таануу илиминин категорияларына **кирбегенине карабастан**, дүйнөдөгү саясий турмуштун өзү да, анын тегерегиндеги илимий изилдөөлөр да бул түшүнүктөрдү **негизги саясий категорияга айландырууда**. Батыш жана орус окумуштууларынын бул багыттагы изилдөөлөрү жетиштүү болгондуктан, алар негизги илимий булак катары кызмат кыла алат. Биздин көз алдыбызда «коопсуздук», «улуттук кызыкчылык» деп аталган түшүнүктөргө негизделген саясий илимдин жаңы багыты калыптанууда. Кыргызстанда болсо бул эки түшүнүк азырынча саясий термин катары эле каралып, илимий түшүнүк деңгээлине жете элек жана мамлекеттүүлүктү бекемдөөдө маанилүү эки чоң таяныч экени коомдук аң-сезимге жеткиликтүү болушу зарыл. Адамдын инсан катары калыптанышында, социалдашуусунда чоң роль ойногон жогорку окуу жайларында «Улуттук кызыкчылыктар», «Улуттук коопсуздуктун көйгөйлөрү» деген предметтердин окуу программаларына милдеттүү түрдө киргизилиши илимий жактан да, практикалык жактан да маанилүү.
2. Улуттук кызыкчылыктар жана коопсуздук илимге эле эмес, заманбап саясий процесстерге да мүнөздүү болгондуктан, түшүнүк катары теориялык жактан да жаңыланып, өркүндөп турушу зарыл. Илимде салт болуп калгандай бул багытта батыш изилдөөчүлөрүнүн эле теориялык иштелмелери эмес,

чыгыш окумуштууларынын да улуттук кызыкчылык менен улуттук коопсуздукка байланышкан гипотезалары менен толукталышы зарыл. Ошондой эле кылымдардан бери жашоо кечирип жоголбой келген кыргыз элинин этносаясатында, этномаданиятында, кыргыз ойчулдарынын чыгармачылыгында бул түшүнүктөр камтылгандыктан жана айрым учурларда улуттук коопсуздукка, улуттук кызыкчылыктарга түздөн-түз байланыштуу теорияга, аныктамага барабар айтылган ойлор болгондуктан бул маселени кыргыз кыртышында дагы да тереңдетип изилдөө актуалдуу жана максатка ылайыктуу.

3. Кыргызстан сыяктуу чакан, ошол эле учурда көп улуттуу өлкөдө бардык жарандар жалпы мамлекет кызыкчылыктарына негизделген бийик максаттардын астында, ынтымак-ырашкерликте жашашы өзгөчө мааниге ээ. Мында титулдук улут болгон кыргыздардын консолидациялык ролу өзгөчө маанилүү. Өз кезегинде өлкөдө жашаган башка улуттар да түпкүлүктүү улуттун айкөлдүгүн, толеранттуулугун, коңшу өлкөлөргө салыштырмалуу бул багыттагы либералдык мамлекеттик саясатын баалап, ушул өлкөдө агарып-көгөргөнүн барктай билип, сырттан сын көз менен карабай, коомдогу процесстерден четте калбай кыргыз эли менен аралашып жашоо кечириши максатка ылайык.

4. Кыргызстандын геосаясий жана геоэкономикалык мүмкүнчүлүктөрүн КМШ менен ЕАЭБ жана Чыгыш Азия, Борбор Азия аймактарындагы күчтөрдүн катышына карап аныктоо зарыл. Мамлекетибиздин азыркы социалдык-экономикалык абалы дагы эле оор. Акча каражат саясатыбыз дүйнөлүк каржы уюмдарынын таасиринде. Энергетикалык, транспорттук жана башка инфраструктуралык коопсуздугубуз Орусия менен Казакстандын таасиринде, экономикалык туруктуулугубуз Кытай мамлекетинин соода-тейлөө багытынан көз каранды. Мындай шартта Кыргыз Республикасы ири державалардын геосаясий таасир талаш оюндарынын курмандыгы болуп калбаш үчүн көп багыттуу тышкы саясат жүргүзүп, бейтарап позицияны кармануу менен улуттук кызыкчылыктарына бекем туруу жөндөмдүүлүгүн

арттырышы керек. Бул болсо өз кезегинде улуттук экономиканын абалынан көз каранды, ушул себептен ири державалардын таасиринен чыгыш үчүн экономиканы көтөрүү - күн тартибиндеги башкы маселе.

7. Мамлекеттин экономикалык багытында ырааттуулуктун, максатка багытталган так, системалуу саясаттын жоктугунан улам экономиканын артыкчылыктуу тармактары өнүккөн жок. Жыйынтыгында Кыргызстан мурдагы союздук республикалардын көбүнөн артта калып, дээрлик 30 жылга жакындаган убакытта дүйнөлүк экономикалык процесстерде өзүнүн татыктуу ордун тапкан жок жана КМШнын экономикасынын курамдык бөлүгү катары да өнүгө алган жок. Коомдун социалдык-экономикалык түзүлүшү туруктуулукка зыян келтирүүчү экономикалык, социалдык, идеологиялык жана башка таасирлерге кабылып жатат. Демек, улуттук коопсуздукту камсыз кылуунун көйгөйлөрү биздин шартта толук түрдө өлкөнүн социалдык-экономикалык, идеологиялык абалынан жана мамлекеттик башкаруунун натыйжалуулугунан көз каранды.

8. Мамлекет учурда социалдык-экономикалык жактан эле эмес, демографиялык жактан да алсыроодо. Кыргыздарда башка улуттарды ассимиляциялоочу сапат начар экени моюнга алуу зарыл. Маселен, XIX кылымдын экинчи жарымында Кытайдан качкан дунгандардын бир бөлүгү Фергана-Анжиян тарапка келип отурукташкан. Чүйгө келгендери чоң диаспорага айланды, ал эми Анжиян тарапка кеткендери эбак өзбектерге сиңип кетишкен. XIX-XX кылымдарда Кыргызстанга келгендерине караганда Кашкардан Фергана өрөөнүнө оогон уйгурлар көп болгон. Ал тараптагы уйгурлар өзбектерге аралашып, сиңип кетишти, бизде болсо компакттуу түрдө жашап, жылдан жылга көбөйүп жатышат.

Орусия - биздин өнөктөшүбүз, бир катар эл аралык уюмдар боюнча шериктешибиз, бирок демографиялык маселеде стратегиялык кызыкчылыктарыбыз дал келбейт. Анткени, ал арзан жумушчу күчүнүн Орусияга агылышына, алардын өз жарандарына айланып, бекемделип калышына кызыкчылыгы бар. Орусия сыяктуу демографиялык саясат

жүргүзгөн өлкөлөр жыл санап көбөйүүдө. Жакында дүйнөлүк базарда эмгек ресурстары талашка айланат, жумушка жарамдуу уул-кыздарыбызды дүйнөгө тентитип жиберүү коркунучу жылдан жылга артып барат. Анын коопсуздукка, адам укуктарына, өлкөнүн улуттук курамына жана башка жагдайларга байланышкан бир катар зыяндуу жактары бар. Андыктан өкмөттүк денгээлде демографиялык саясат боюнча улуттук программа иштеп чыгып, аны чукул ишке киргизүү - Кыргызстан үчүн күн тартибиндеги курч маселелерден.

9. Дүйнөлүк геосаясий кырдаалдын динамикалуу түрдө өзгөрүп жатышы, Кыргызстандын эл аралык абалы, эл аралык терроризмдин күчөшү, өлкөдөгү социалдык-экономикалык процесстердин терс жагдайлары, жарандардын кызыкчылыктарына карата жаңы коркунучтар коомдун, мамлекеттин жана бардык мамлекеттик органдардын алдына улуттук коопсуздукту камсыз кылуунун бардык багыттары боюнча эң актуалдуу милдеттерди коюуда.

Улуттук коопсуздукту камсыз кылуу Кыргызстан үчүн мазмуну боюнча эң маанилүү маселелерден болгондуктан, мамлекеттик жана коомдук турмуштун бардык чөйрөлөрүн реформалоо эң актуалдуу милдеттерден.

Демек, бардык тармактар боюнча жүргүзүлүп жаткан реформалардын, иш-чаралардын, өзгөрүүлөрдүн мазмуну өлкөнүн өз алдынчалыгын чыңдоого, аймактык бүтүндүгүн ар тараптан бекемдөөгө багытталышы керек.

10. Улуттук кызыкчылыктар жана коопсуздук Кыргызстанда илимий терминге караганда саясий термин катары көбүрөөк колдонулуп жаткандыктан, аны актуалдаштырууда, мамлекеттик саясаттын урунттуу багыты катары бекемдөөдө ММКлардын ролу өзгөчө. Ошондой эле бул багытта ырааттуу саясатты калыптандырууну, системалуу иштерди жүргүзүүнү бийликтен талап кылууда жана алгылыктуу сунуштарды киргизүүдө интеллигенциянын ролун күчөтүш керек. Саясий элита алсыз, коррупциялашкан, интеллектуалдык дарамети төмөн болуп турган азыркыдай шартта улуттук интеллигенция өлкө келечегине кайдыгер карабастан, коомдун прогрессивдүү катмары катары өз позициясын так жана ачык билдирип, аны ишке ашырууну бийликтен талап кылышы зарыл. Ошондой

жигердүү позиция менен гана интеллигенция улуттун абийири жана ар-намысы боло алат.

11. Эркин жана оппозициялык массалык малымат каражаттары, социалдык түйүндөр улуттук кызыкчылыктарды чагылдырууда жана улуттук коопсуздукка байланышкан маселелерди көтөрүүдө натыйжалуу аянтча болуп калды. Мындан ары да алардын ролун күчөтүү, улуттук кызыкчылыктар үчүн пайдалануу маанилүү. ММКдагы, соцтармактардагы кайрылуулар менен билдирүүлөр мамлекеттик бийлик институттары тез реакция кылган натыйжалуу аянтча болуп калууга тийиш.

12. Улуттук кызыкчылыктарга жана улуттук коопсуздукка байланышкан маселелерди ММКда, соцтармактарда чагылдырып жарыялап, козгоп коюу аларды толук чечпейт. Бул багытта көрүлүүчү чаралардын топтомун, саясий, социалдык-экономикалык так механизмерди иштеп чыгып, ага тиешелүү мамлекеттик органдардын ыйгарым укуктарына, иш милдеттерине жараша жоопкерчилигин күчөтүү жана жогорку саясий жетекчилик эле эмес, жарандык коомдун жигрдүү мүчөлөрүнүн формалдуу жыйынына отчет бериши маанилүү. Ошондо гана кандай механизмдер, улуттук долбоорлор болбосун ишке ашыруу мүмкүндүгү жогорулайт. Мындай иш-аракеттердин топтому мамлекеттик кызмат системасында эмес, илимий-академиялык мекемелерде, университеттерде, илимий-аналитикалык борборлордо да ишке ашырылышы максатка ылайык.

Изилдөөнүн жыйынтыктарынын апробацияланышы.

Диссертациялык изилдөөнүн жоболору, жыйынтыктары изденүүчүнүн бир катар илимий баяндамаларында, эл аралык жана республикалык конференцияларда, семинарларда, тегерек столдордо апробацияланган.

Аларга:

- 2012-жылдын 18-19-октябрында өткөн «укук коргоо системасында улуттук азчылыктардын натыйжалуу катышуусу» деген темадагы аймактык эксперттик семинарды;

- 2012-жылдын 9-декабрында болуп өткөн «Түрк дүйнөсүнүн биримдиги: кечээ, бүгүн жана эртең» деген аталыштагы Кыргыз-Түрк «Ала Тоо» университети менен КРнын Президенттик аппараты биргелешип өткөргөн эл аралык илимий конференцияны;
- 2017-жылдын 10-октябрында КРнын ТИМине караштуу Дипломатиялык академия менен Конрад Аденауэр фонду биргелешип уюштурган «Азыркы дүйнөлүк заманбап геосаясий мейкиндиктеги маалымат коммуникациялык технологиялары» деген илимий-практикалык конференцияны;
- Кыргызстан элинин ассамблеясы уюштурган «Кыргызстандык иденттүүлүктүн калыптанышында этноулуттук иденттүүлүктүн фактору» деген аталыштагы, 2015-жылдын 10-февралында өткөн республикалык конференцияны;
- ушул эле жылы Ж.Баласагын атындагы КУУда болуп өткөн «Кыргыз коомундагы этноулуттук иденттүүлүк» темасындагы тегерек столду;
- «Кыргыз Республикасынын заманбап шарттардагы улуттук кызыкчылыктары» темасы боюнча Жайкы мектепте (2017-ж., Чолпон-Ата ш., ЕККУ борбору КРПИМБА менен биргеликте), 2018-жылдын 18-декабрында ГАМСУМО менен ОБСЕ нин өкүлчүлүгү биргелешип өткөргөн «Предупреждение радикализации населения и распространения экстремисткой идеологии в Кыргызской Республике» деген семинар-тренингди;
- КРнын Президентине караштуу Башкаруу академиясы менен ЕККУнун программалык офисинин Аскердик-саясий маселелер боюнча бөлүмү уюштурган «КРнын мамлекеттик жана муниципалдык органдарынын өкүлдөрүн коопсуздук багытында окутууга болгон керектөөсүн баалоо» жана БААУ, ИИМ, КР ЖАМК жана «Бир дүйнө» өкмөттүк эмес уюму биргелешип уюштурган «Предупреждение пыток в учреждениях ГСИН Кыргызстана» аттуу семинарды;
- 2019-жылдын 17-мартында КРнын БШКсы менен ЕККУнун Бишкектеги програмалык офиси уюштурган «Саясий партиялардын өнүгүшүнүн укуктук

негиздери жарандардын кызыкчылыктарын чагылдыруунун институту катары»;

- “Новая геополитическая ситуация: трансформация власти в постсоветских государствах” ;

-2021-ж, 2022-ж, 6-декабрында УТРК уюштурган “Ааламдашуу шартындагы медиа” аталышындагы эл аралык медиа форум;

- Туркия Республикасы тарабынан 2022-жылдын 12-14-октябрында уюштурулган “Түрк дүнүйөсү” деп аталган окумуштуулардын Эл аралык Симпозиуму;

- 2023-жылы КРнын УКМКнын астындагы А.К.Бакаев атындагы кадрларды Профессионалдык даярдоо жана кесипти жогорулатуу институту уюштурган “Маалымат коопсуздугу: азыркы замандын чакырыктар, коркунучтар жана КРнын улуттук коопсуздугун камсыз кылуунун саясий-укуктук аспектилери”;

- Казахстан Республикасындагы КАЗИТУ уюштурган “Современные научные технологии и инновации: вклад в устойчивое развитие образование и многополярное мироустройство” деп аталган эл аралык конференция Орал шаары;

- 2024-жылдын 15-майында КРнын УИАсы уюштурган “Кыргыз Республикасындагы диний кырдаал” деп аталган Кереге Кеңеш сыяктуу илимий иш чараларды айтууга болот.

Диссертациянын натыйжаларынын басылмаларда чагылдырылышы

Аткарылган иштин негизги мазмуну жалпы көлөмү 34 басма табакты түзгөн бир монографияда, КРнын Билим берүү жана илим министрлигинин грифин алган, ЖОЖдор үчүн жарык көргөн «Саясий илимдин негиздери» жана «Жергиликтүү өз алдынча башкаруунун теориясы жана практикасы» деген эки окуу китебинде, Кыргызстанда жана Орусия Федерациясында РИНЦ системасына, Казастанда «Web of Science» системасына кирген 29 илимий макалада чагылдырылган.

Диссертация 2024-жылдын 19-мартында Ж.Баласагын атындагы улуттук университеттин «Социология жана социалдык иш» жана «Философия, маданияттын теориясы жана тарыхы» кафедраларынын кеңейтилген жыйынында талкууланып, жактоого сунушталган.

Диссертациялык иштин түзүмү жана көлөмү. Диссертациялык иш киришүүдөн, 5 бөлүмдөн, 14 параграфтан, корутундудан жана колдонулган адабияттардын тизмесинен туруп, жалпысынан **259** бетти ээлейт.

Иштин негизги мазмуну

Киришүүдө диссертациянын темасынын актуалдуулугу, диссертациянын ири илимий программалар (долбоорлор) жана негизги илимий-изилдөөчүлүк иштер менен байланышы ачып берилет. Андан тышкары илимий изилдөөнүн максаты жана милдеттери, илимий жаңылыгы, алынган жыйынтыктардын практикалык маанилүүлүгү, диссертациялык иштин жактоого алып чыккан негизги жоболору, изденүүчүнүн жеке салымы, изилдөөнүн жыйынтыктарынын апробациясы, диссертациялык иштин жыйынтыктарынын илимий басылмаларда чагылдырылышы, диссертациялык иштин түзүмү жана көлөмү баяндалат.

Биринчи бөлүм **«Азыркы геосаясий процесстердеги улуттук кызыкчылыктарды жана коопсуздукту изилдөөнүн теориялык жана методологиялык маселелери»** деп аталат жана жалпысынан үч параграфтан турат. Биринчи параграфтын аталышы - **«Улуттук кызыкчылыктардын жана коопсуздуктун заманбап аныктамалары»**. Бул бөлүмдө улуттук кызыкчылыктар түшүнүгүнүн пайда болушуна, институционалдашуусуна жана калыптанышына тарыхый экскурс жасалат.

«Улуттук кызыкчылык» түшүнүгүнүн тигил же бул мамлекеттин же улуттун башка мамлекеттер, улуттар менен болгон мамилесинин контекстинде гана мааниси ачылат. Эл аралык аренада тигил же бул улутка мамлекет өкүлчүлүк кылат. Демек, эл аралык саясаттын лексиконунда улуттук кызыкчылык жөнүндө сөз болгондо эреже катары мамлекеттик кызыкчылыкты, ал эми тескерисинче мамлекеттик кызыкчылыкты айтканда улуттук кызыкчылыкты түшүнүү салтка айланган.

Улуттук кызыкчылык - ар бир эле мамлекеттин тышкы саясий стратегиясынын альфасы жана омегасы. «Мамлекеттин түбөлүк достору же түбөлүк душмандары болбойт, бирок түбөлүктүү кызыкчылыктары болот ошого жараша дос-душмандары аныкталат» деп эң туура айтылган.

Улуттук кызыкчылыктын негизинде мамлекеттин өзүн сактап калуу деген императив жатат. Мында улуттук кызыкчылыктын контурлары көп жагынан

ошол коомдун кызыкчылыктарын чагылдырган идеалдар менен аныкталат десек болот. Ошол эле учурда ошол идеалдар мамлекеттин өзүн өзү сактап калуу боюнча идеясы, тышкы саясаттын жол көрсөтүүчү «шам чырагы» болмоюнча эч нерсеге арзыбай калат. Тигил же бул мамлекеттин эгемендигин, өз алдынчалыгын сактоо жөндөмдүүлүгүнө шек келтире турган кооптуу көрсөткүчтөрдүн топтому бар.

Улуттук кызыкчылыктардын калыптанышы экономикалык, социалдык, улуттук-психологиялык факторлор менен айкалышкан татаал жана узакка созулган тарыхый процесстерди өз ичине камтыйт. Мындай сапатта улуттук кызыкчылыктар коомдук-тарыхый феномен болуп саналат да, ал феноменди алып жүрүүчүлөрдүн аң-сезиминен өз алдынча боло албайт. Улуттук кызыкчылыктардын корголушунун абалы тиешелүү учурдагы саясий режимдин алган курсунан, позициясынан да көз каранды. Улуттук кызыкчылыктар конкреттүү улуттун иденттүүлүгү менен тыгыз байланышта болот.

Бул категориялар улуттук мамлекеттүүлүк идеясы пайда болуп, өлкөлөр тышкы дүйнө менен байланыш түзүүдө негизги документ катары таанылган Вестфаль системасы жаралгандан кийин гана түшүнүк же теория катары дааналана баштаган.

«Улуттук кызыкчылык» түшүнүгү илимий түрмөккө салыштырмалуу кеч кирген. 1935-жылы гана социалдык илимдердин Оксфорд энциклопедиясына киргизилген. Бул түшүнүктүн калыптанышына салым кошкон ойчулдардын ичинен белгилүү америкалык теолог протестант Р.Нибур менен тарыхчы Ч.Бирдге артыкчылык беришет. Ошондой эле «улуттук кызыкчылык» түшүнүгүн жаратуучулардын бири катары 1939-жылы «1919-1939-ж.ж. Жыйырма жылдык кризис» деген китебин жарыка чыгарган англис тарыхчысы Э.Х. Каррды да атоого болот. Өзгөчө Экинчи дүйнөлүк согуштан кийин саясий реализм мектебинин калыптанышы менен улуттук кызыкчылык маселесине кызыгуу жарала баштаган. Булардан тышкары «улуттук кызыкчылыктар» концепциясына бараандуу салым кошкон Дж.Кенан,

У.Липпман, Г. Моргентау, Дж. Розенау, К.Уолтц, Э.Фернисс ж.б. болсо, Европада бул багытка Р.Арон, П.Ренувен, Ж.Б.Дюрозель, Ф.Брайар, Р.Дебре кызыгуу менен мамиле кылып, изилдөө жүргүзүшкөн .

Саясий реализмдин өкүлдөрү «улуттук кызыкчылыкты» бардык эле мамлекеттердин тышкы саясатынын пайдубалы же «тирөөч ташы» катары карашат. Алардын пикиринде, эл аралык саясаттын чытырман токоюнда жол таап кетүүнүн жалгыз ишенимдүү жолу – күчкө негизделген улуттук кызыкчылык концепциясы. Реалист окумуштуулар улуттук кызыкчылыкка негизделген тышкы саясат кайсы бир универсалдуу моралдык принциптерди жетекчиликке алган тышкы саясатка караганда артыкчылыкка ээ деп эсептешет.

Орусиянын мурдагы премьер-министри, салмактуу дипломат Евгений Примаков «Өзүмдүн тышкы саясаттагы ишмердигимдин башкы максаты - Орусиянын улуттук кызыкчылыктарын коргоо» деген. Анын орус ТИМинин башына келиши менен өлкөнүн тышкы саясатына көп өлкөлөрдүн саясий практикасында кездешпеген нравалык принциптерди алып келгенин көп айтышат. Е.М.Примаков улуттук кызыкчылыктар жаатында төмөндөгүдөй кызыктуу ойду айткан: «Мы сейчас переживаем достаточно серьёзный момент, что в том числе, выражается в попытках лишить нас возможности защищать национальные интересы. Запас прочности власти уже на исходе. А они должны быть защищены». Ошентип азыркы геосаясий процесстерде улуттук кызыкчылыктар түшүнүгүнүн мааниси тереңдеп, убакыт өткөн сайын актуалдашып жатканын байкоого болот. Жакынкы Чыгыштагы согуштун, Украина-Орусия чатагынын жана башка дүйнөдө болуп жаткан процесстердин фонунда бул багыттардын олуттуулугу дааналанууда. Ошентип, улуттук кызыкчылыктар менен улуттук коопсуздук өз ара тыгыз байланыштагы, эгиз категориялар экени тастыкталууда.

Улуттук коопсуздукту камсыз кылуу Кыргызстан үчүн мазмуну боюнча эң маанилүү маселелерден болгондуктан, мамлекеттик жана коомдук турмуштун бардык чөйрөлөрүн реформалоо учурдагы эң актуалдуу милдеттерден. Бул

чөйрөдө жүргүзүлүп жаткан бардык иш-чаралардын, кайра түзүүлөрдүн мазмуну Кыргызстандын өз алдынчалыгын чыңдоого, аймактык бүтүндүгүн ар тараптан сактоого жалпысынан мамлекеттин кызыкчылыктарын көздөгө баш ийдирилиши керек.

Азыркы мезгилде, ошондой эле узак келечекте Кыргызстандын улуттук кызыкчылыктарынын жалпылыгы төмөнкүлөр болуп саналат:

- өлкөнүн аймактык бүтүндүгү;
- улут аралык жана аймак аралык карама-каршылыктардан арылган Кыргызстандын бирдиктүү калкы;
- жогорку өнүккөн экономика жана калктын жашоо турмушунун татыктуу деңгээли;
- мамлекеттик башкаруунун натыйжалуу тутуму жана мамлекеттик башкаруу системасында коррупцияны минималдаштыруу;
- жигердүү жарандык коом жана өлкөнүн өнүгүшүндө бул институттун жигердүүлүгүн артыруу.

Биринчи бөлүмдүн экинчи параграфы ***«Улуттук кызыкчылыктар жана коопсуздук ата мекендик жана чыгыш ойчулдарынын эмгектеринде саясий приоритеттердин, максаттардын жана каражаттардын системасы катары»*** деп аталат.

Азыркы дүйнөдөгү саясий-социалдык процесстер мамлекеттүүлүктүн негиздерине аяр жана олуттуу мамиле кылуу, ички жана тышкы чакырыктарга өз учурунда, жаңылбай-жазбай жооп кайтаруу өзгөчө маанилүү экенин айгинелеп турат. Андай негиздердин бири – коопсуздук маселеси.

«Коопсуздук» түшүнүгү адатта негизги эки теориялык аныктамага негизделген. Биринчисинде «коопсуздук» коркунуч фактысына байланыштуу.

«Коопсуздук түшүнүгүнүн объективдүү мааниси жалпы кабыл алынган баалуулуктарга карата коркунучтун жоктугу менен ченелет б.а. субъективдүү маанисинде ушул баалуулуктар ошол коркунучтарга кириптер».

Экинчи теориялык түрмөктө коопсуздук – турмуш-тиричиликтин, жашоонун корголгон абалы.

Мамлекеттин, коомдун жана инсандын турмуштук зарыл кызыкчылыктарынын ички жана тышкы коркунучтардан корголгон абалы коопсуздук катары түшүндүрүлөт.

Дагы бир теориялык иштерге ылайык, коопсуздук – бул кайсы бир өлкөдө согуш же анын жашоосуна, өз алдынча өнүгүшүнө тыштан коркунуч болбогон абал; мамлекетке бүтүндүк сактап, эл аралык мамилелер системасынын өз алдынча субъектиси болушуна мүмкүнчүлүк берген абал. Ар бир өлкө (коом, мамлекет, эл) аймактык жана эл аралык мамилелердин жана байланыштардын татаал системасына кирет. Ошондуктан өткөндө жана айрыкча азыркы доордо улуттук коопсуздукту камсыз кылуу ички гана эмес, көбүнчө тышкы факторлор менен шартталат.

Ата мекендик авторлор да улуттук кызыкчылыкка байланышкан темаларга кызыгып, илимий макалаларды, эмгектерди жарыялап жүрүшөт. Атап айтсак, белгилүү мамлекеттик ишмерлер Ж.Абдрахмановдун, И.Раззаковдун, А.Масалиевдин, Т.Усубалиевдин, окумуштуулар Ж.Сааданбековдун, М.Шеримкуловдун, Т.Мамытовдун, Ж.Бөкөшевдин, О.Тогусаковдун, А.Жекшенкуловдун, Б.М.Төрөгелдиеванын, З.Курманов, А.А.Акуновдун, Ж.Жоробековдун, М.Суюнбаевдин эмгектеринде Кыргыз Республикасынын улуттук кызыкчылыктарына тиешелүү маселелер каралган. 90-жылдардан бери белгилүү ойчул Ч.Өмүралиев улуттук кызыкчылыктар, улуттук коопсуздук боюнча фундаменталдуу ойлорун жалпыга маалымдоо каражаттарында жарыялап келет. Белгилүү журналист, конфликтолог Ж.А.Касаболотовдун бул темага түздөн-түз байланышкан, социалдык тармактарга жарыяланган аналитикалык ой толгоолору өзгөчө көңүл бурууну талап кылат.

Биринчи бөлүмдүн үчүнчү параграфы *«Коопсуздук жана улуттук кызыкчылыктарды коргоодо этностук көп түрдүүлүк маселеси жана аны башкаруунун методологиясы»* деп аталат. Тигил же бул өлкөнүн улуттук

кызыкчылыктарын коргоодо, коопсуздукту сактоодо улут маселеси маанилүү факторлордун катарына кирет. Алысты көрө билген, стратегиялык сергек талдоонун негизинде жүргүзүлгөн этностук саясат мамлекетте улут аралык туруктуулукту сактоонун кепилдиги болоору белгилүү. Бул багытта эгемендик алгандан бери бир катар мамлекеттик программалар ишке киргизилген. Бирок «Кыргызстан - жалпыбыздын үйүбүз», «Мекенчил жаран» аттуу программалар, «Кыргыз жараны» концепциясы өңдүү өтө либералдуу документтер өзүн актай элек. Өлкөдө бир эмес, бир нече жолу улут аралык кагылышуу болду. Биздин өлкөдө көптөгөн жылдар бою толук укуктуу жарандар катары турмуш-тиричилик өткөрүп, бирок мамлекеттик тилди үйрөнүүдөн баш тарткан, башка мамлекеттердин кызыкчылыгын Кыргызстандын кызыкчылыгынан өйдө койгон жарандардын көптүгү өлкөдө жарандык биримдик маселеси чечилгиче али көп бар экенинен кабар берет.

Диссертациялык иштин экинчи бөлүмү **«Кыргызстандын улуттук кызыкчылыктарынын геосаясий контексти»** деп аталат жана үч параграфтан турат. Экинчи бөлүмдүн биринчи параграфы **«Геосаясат жана геосаясий процесстер»** деп аталат жана анда геосаясатка байланышкан түшүнүктөрдүн өнүгүшү жана чечмелениши тууралуу баяндалат.

«Геосаясат» (geo – жер, politike- мамлекетти башкаруу саясаты) термининин өзүнүн илимий жүгүртүүгө киришин швед изилдөөчүсү жана саясий ишмери (1846-1922-жылдары жашап өткөн) Р.Челлендин аты менен байланыштырышат. Ал өз өмүр жолунда күчтүү мамлекетти түзүүнүн жолдорун табуу максатында башкаруу системасын изилдеген. Өзүнүн «Staten som Lifsform» деп аталган эмгегинде ал күчтүн анатомиясын жана анын географиялык негизин ар тараптуу талдоого аракет кылган. Челлен өз ара байланыштагы саясаттын беш элементинин органикалык айкашынын зарылдыгын жазган. Алар: экономсаясат, демосаясат, социосаясат, кратосаясат жана геосаясат.

Мында ал геосаясатты «мамлекетти географиялык организм же мейкиндиктеги феномен катары изилдеген илим» катары мүнөздөйт.

Ал гермонафил окумуштуу катары Скандинавия өлкөлөрүнүн тышкы потенциалдуу коркунучтарга карата алсыздыгын моюнга алуу менен Германия империясы башында турган герман-нордид биримдигин түзүүнү сунуш кылган.

Челлен менен катар эле А.Т.Мэхкен, Г.Макиндер, Дж. Фейргриф, Н.Спайкмендер геосаясаттын негиздөөчү аталары катары саналат. Ал эми ХХ кылымда Л.С. Эмери, лорд Керзон, Й.Парч сыяктуу окумуштуулар да геосаясат боюнча өз көз караштарын билдирген, бирок алардын айткандары жогорудагы геосаясаттын дүйнөлүк классиктеринен анча деле өзгөчөлөнгөн эмес. Ата мекендик окумуштуулардан геология жана минерология илимдеринин кандидаты М.Н.Суюмбаевдин геосаясат бойунча гипотезалары кызыктуу жана масштабдуулугу менен өзгөчөлөнөт.

Эл аралык мамилелер жөнүндөгү салттуу көз караштар негизинен **үч китке** - тагыраак айтканда аймакка, эгемендикке, мамлекеттин коопсуздугуна таянат. Геосаясатты негиздөөчүлөрүнүн трактаттарында тигил же бул мамлекеттин эл аралык саясатын түшүндүрүүдө анын географиялык абалына негизги орун берилген. Геосаясаттын мааниси мейкиндик жана аймак башаттарын биринчи планга алып чыгуу менен көрүнгөн.

Баштапкы учурларда геосаясат тиешелүү аймактарга түздөн-түз көзөмөл кылуу, согуштук жана саясий басып алуу катары түшүнүлгөн. Ал эми саясат менен географияны толук байланыштырып тигил же бул мамлекеттин саясатын анын географиялык жайгашкан аймагына карап изилдөөгө германиялык географ Ф.Ратцел XIX кылымдын аягы, XX кылымдын башында аракет кылган. Анын пикиринде мамлекет «тынымсыз өсүүгө жана аймактык кеңейүүгө умтулуучу, биогеографиялык организм» катары көргөзүлөт. Ф.Ратцелдин ою боюнча, мамлекеттин жашоосу ал ээлеген аймактын чегиндеги географиялык чөйрө менен шартталган.

Түрдүү геосаясий концепциялардын келип чыгышында планетада чийкизат жана энергетика ресурстарын бөлүштүрүүнүн теңсиздигинин глобалдуу фактору чоң роль ойноду. Индустриалдык цивилизация

шарттарында ал батыш окумуштуулары тарабынан геосаясий теориялардын негизинде жана эл аралык карама-каршылыктарды түшүндүрүш үчүн колдонулган. Көптөгөн политологдордун ою боюнча бир катар мамлекеттердин, айрыкча АКШнын эл аралык саясатында геосаясий мотивдердин ролу күч алууда.

Геосаясий процесстердин чөйрөсүнүн өзгөчүлүктөрү - демографиялык көрсөткүч, башкаруу бутактарындагы лидерлердин психикалык абалдары, улуттун этнографиялык жана идеологиялык фактору, экономикалык жана материалдык факторлор жана ошондой эле геосаясий мейкиндикте виртуалдык тармакттардын жайылышы жана башкалар.

Кыргызстандын географиялык жайгашкан абалы жана анча чоң эмес аянты - мамлекеттин бардык экономикалык чечимдерине жана жеке менчик секторго терс таасир эткен кендин кескен факторлордон. Кыргызстан деңиз коммуникацияларына түз чыга албайт, темир жолу Өзбекстан менен Казакстан аркылуу гана чыга алат. Өлкө ичинде жүк ташуунун негизги бөлүгү автотранспорт менен ишке ашырылат, түндүк менен түштүк аймактарынын байланышы темир жол менен Өзбекстан жана Казакстан аркылуу жүрөт. Кыргызстандын 7 миллиондон ашык калкы бар, ар кайсы маалымат булактарына ылайык экономикалык активдүү калктын арасынан 200 миңден 800 миңге чейин адам эмгек эмиграциясында жүрөт, расмий эмес маалыматтарга ылайык өлкөдөн тышта жүргөн эмгек мигранттарынын саны 1 миллион 200 миңдин тегерегинде. Ири эл аралык транспорт коммуникацияларына кеңири чыгуу мүмкүнчүлүгүнүн жоктугу, ички жүк ташуудагы транспорттук чыгымдардын көптүгү, өлкө ичиндеги соода-сатыктын тардыгы көп векторлуу, дифференциациялашкан дүйнөлүк чарбалык байланыштарга жана тышкы соода-сатыкка багытталган ири инвестициялык долбоорлорду ишке ашырууга ар дайым өз кедергисин тийгизип келет.

Акыркы жылдары Борбор Азия мамлекеттерине карата ири державалардын тышкы саясаты жандана баштады. Кыргызстан болсо Борбор

Азияда геосаясий жактан эң маанилүү участокто жайгашкандыктан, андай процесстерден тышта калышы мүмкүн эмес.

Экинчи бөлүмдүн экинчи параграфы **«Геосаясий факторлордун мамлекеттин коопсуздугунун коомдук-саясий чөйрөсүнө тийгизген таасирлери»** деп аталат жана анда Кыргызстандын коопсуздугуна таасир эткен геосаясий жагдайлар баяндалат.

Кыргызстандын геосаясий жана геоэкономикалык приоритеттерин КМШ менен БЕАдагы күчтөрдүн катышына карап аныктоо зарыл. Эксперттердин божомолунда 2025-2030-жылдарга карата эң көп ИДӨгө ээ өлкөлөр: АКШ, Германия, Жапония, РФ, КЭР, Корея, Индия, Индонезия болот. Дүйнөлөшүүнүн шарттарында ири державалардын жана бирикмелердин ролу күч алууда. Алардын ичинен Кыргызстанга, деги эле Борбор Азия чөлкөмүнө сезилээрлик таасири бар мамлекеттер жана бирикмелер – албетте, биринчи кезекте Орусия Федерациясы, АКШ, ЕБ, ЕАБ, КЭР жана Индия.

Дүйнөдө лидердик кылган бир да өлкө өз кубаттуулугун түбөлүк сактап кала албайт. Өнүгүү анын жеткен чеги болот, аягы деградация менен аяктайт. Бул табияттын мыйзам ченемдүүлүгү. Дүйнө кайсы бир мезгилдерде, башка держава пайда болуп өз үстөмдүгүн орноткуча биполярдуу болушу мүмкүн, ошентип дүйнөлүк тарыхтын жаңы цикли башталат. Биздин жакынкы коңшуларыбыз болгон КЭР жана Индия сыяктуу гиганттар ХХ кылымда Евразия континентинде потенциалдуу лидерлерден болуу менен бирге биздин тышкы саясатыбызда азырынча пропорционалдуу эмес азыраак мааниге ээ. Бирок бул өлкөлөрдүн энергияга жана энергияны алып жүрүүчүлөргө керектөөсү тездик менен өсүүдө.

Дүйнөдө экономикалык өсүштүн басаңдашын эске алганда, келечекте Кытайда экономикалык өсүш арымынын төмөндөшү мүмкүн. Ушундан улам республикага кыйла пайда алып келип жаткан аймакта Кыргызстандын транзиттик ролу өзгөрүшү мүмкүн.

Ооганстандагы кырдаал Борбор Азияда туруктуулукка негизги коркунучтардын бири бойдон калууда. Анткени ушул мезгилге чейин бул өлкөнүн бийлиги социалдык-экономикалык, саясий жана аскердик чөйрөдө негизги маселелерди чечүүдө зор кыйынчылыктарга туш болууда.

Аймактык коопсуздукка коркунуч келтирген жогорудагы жагдайлар эл аралык кызматташтык системасын туруктуу өркүндөтүүнү талап кылат. Кыргызстан бул боюнча маселелерди КМШга, ЖККУга жана ЕАЭБге мүчөлүгүн мүмкүн болушунча пайдалануу менен чечип жатат, алардын ишмердиги туруктуулукту сактоо жана туруктуу өнүгүү маселелерин чечүүдө өнөктөр менен достук мамилелерди өнүктүрүүгө жана ар тараптуу кызматташтыкты өркүндөтүүгө багытталган.

Борбор Азиянын маанилүү стратегиялык ролун андап-түшүнүү менен Кыргызстан аймактык интеграцияны андан ары тереңдетүү маселесине биринчи иретте маани берет, бул социалдык-экономикалык туруктуу өнүгүүнүн зарыл шарты болуп саналат. Аймак боюнча бардык коңшулаш өлкөлөр менен түбөлүк достук жана жакын коңшулаштык жөнүндө келишимдер түзүлгөн. Эл аралык терроризмге, баңгизат бизнесине жана кылмыштуулукка каршы күрөш, жалпы социалдык-экономикалык жана экологиялык көйгөйлөрдү жана башка аймактык көйгөйлөрдү чечүү коңшу мамлекеттердин бул багыттагы күч-аракеттерин бириктирүүнүн негизи болуп эсептелет.

Ошону менен бирге, Борбор Азия өлкөлөрүнүн ортосундагы өз ара мамилелердин сакталып турган маселелери, эгерде өз убагында чечилбесе, келечекте интеграциялык процесстердин жолундагы бөгөт болуп калышы мүмкүн.

Сууну пайдалануу, энергетика, миграция процесстери, чек араларды делимитациялоо жана демаркациялоо, терроризм жана баңгизаттар сыяктуу коркунучтарга каршы туруу сыяктуу аймактык маанилүү маселелерге бирдиктүү мамиленин жоктугу мамлекеттердин тышкы саясаты ар кайсы багытта экендигин аныктайт. Албетте, республика чөлкөмдө эл аралык

процесстердин башка катышуучуларынын кызыкчылыктарын да эске албай кое албайт, бирок, алар да эсептешүүгө тийиш болгон өзүнүн улуттук кызыкчылыктары жөнүндө ачык билдирүүгө тийиш. Ушундан улам Кыргыз Республикасы Борбор Азиядагы коопсуздук боюнча ачык-айкын сүйлөшүүлөрдү өткөрүүчү аянтчаны түзүүнү колдойт, бул болсо ушул чөйрөдөгү маселелерди ачык жана калыс кароого мүмкүндүк берет.

Бул Кыргызстандын коопсуздугуна тигил же бул коркунучтарды жана чакырыктардын келип чыгышынан улам ар бир конкреттүү учурда улуттук таламдарды коргоо каражаттарын жана ыкмаларын тандоодо алар менен өзгөрүп турган мамилелердин динамикалуу мүнөзүн аныктайт.

Экинчи бөлүмдүн үчүнчү параграфы *«Кыргызстандын тышкы саясатынын эволюциясы жана геосаясий процесстердин изилдениши»* деп аталат жана анда Кыргыз Республикасы жүргүзүп жаткан тышкы саясаттын өзгөчөлүктөрү, негизги этаптары жана маселелери тууралуу кеп болот.

Азыркы этапта жүргүзүлүп жаткан тышкы саясий иш-чаралардын мүнөзүн жана мыйзам ченемдүүлүктөрүн салыштырып талдоонун жыйынтыгында Кыргыз Республикасынын тышкы саясатынын эволюциясын эки этапка бөлүп кароого болот.

Эгемен Кыргызстандын тышкы саясатынын **биринчи этабын** 1991-жылдын 31-августунан 1999-жылдын 17-майына чейинки аралыкты киргизүүгө болот. Ал мезгил жаш мамлекеттин өзүнүн тышкы саясатынын негиздерин иштеп чыгуу жана дүйнөлүк коомчулукка көргөзүү жана презентациялоо мезгили катары мүнөздөлөт.

Эгемен Кыргызстандын тышкы саясатынын **экинчи этабы** 1999-жылдын 17-майында Тышкы саясий концепциясынын кабыл алынышынан башталып азыркы кезге чейин уланууда десек болот. Ал концепция курчап турган геосаясий мейкиндикте Кыргызстандын позициясын андан ары чыңдоого багытталган.

Кыргызстан менен дүйнөлүк коомчулуктун ортосундагы мамиленин экинчи этабынын чектеринде мурдагы тышкы саясатты иштеп чыгуу жана презентациялоо деңгээлинен көтөрүлүп, аны аткарып, андан ары бекемдөө боюнча жаңы ыргакка ээ болгон.

Азыркы замандын глобалдык көйгөйлөрү ХХ кылымдын аягындагы эл аралык мамилеге социалдык оорчулукту алып келүүдө. Ага Кыргыз Республикасынын суу ресурстарын пайдалануу боюнча кыргыз-өзбек мамилелери мисал болот. Бир жагынан алганда бул маселе эки өлкөнүн эле эмес, бүтүндөй Борбор Азиянын келечегине байланышкан көйгөй болсо да Кыргызстан ар дайым уттурган абалда турат. Анткени аталган аймактагы өлкөлөр жетишээрлик маани бербейт же бул Кыргызстандын гана жеке маселеси, кызыкчылыгы катары карап маани беришпейт. Мындай кайдыгер же текебер мамиле эртеби-кечпи Борбор Азияда ири масштабдагы келишпестиктерге себеп болуп берет. Себеби ХХI кылымда эле таза суунун жетишсиздиги дүйнөнүн ар кайсы бөлүктөрүндө чоң көйгөйгө айланууда.

Диссертациялык иштин үчүнчү бөлүмү **«Кыргыз Республикасынын коопсуздугун камсыз кылуунун артыкчылыктуу багыттары»** деп аталып, үч параграфтан турат. Бул бөлүмдүн биринчи параграфы **«Кыргызстандын социалдык-экономикалык абалы жана коопсуздук маселелери»** деп аталат.

Биздин республиканын өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен Кыргызстандын улуттук таламдарын жүзөгө ашыруу жана коргоо бүткүл калктын катышуусу менен гана турмушка ашырылышы мүмкүн. Ал эми бул калктын татыктуу жашоо деңгээлин камсыз кылуу, коомдо туруктуулуктун негизи болгон жогору өнүккөн экономиканын негизинде гана мүмкүн болот.

Кыргызстандын экономикасы калктын киши башына ИДӨнү өндүрүү боюнча дүйнөнүн жогору өнүккөн өлкөлөрүнөн гана эмес, ошондой эле коңшу мамлекеттерден, өз кезегинде өнүгүү деңгээли боюнча болжол менен бирдей болгон мурдагы союздук республикалардан да кыйла артта турат.

Эгерде орто мөөнөттөгү келечекте өндүрүш түзүмүн жакшы жагына кайра кура албаса, б. а. алардын эсебинен экономиканын жогору өсүш арымын

камсыз кылууга мүмкүн болгон өнөр жайынын, кайра иштетүү тармактарынын үлүшүн көбөйтө албаса, анда республика көпкө чейин өнүгүп келе жаткан, перманенттик кризистерде жашаган өлкөлөрдүн катарында кала берет.

Коопсуздук маселесинин Кыргызстан үчүн теориялык жагынан да практикалык жагы өзгөчө маанилүү, себеби объективдүү жана субъективдүү себептерден улам улуттук коопсуздука коркунуч туудурган бир нече багыттар бар. Ал багыттар боюнча мамлекет тарабынан натыйжалуу жана кечиктирилгис системалык иштерди жүргүзүү көп жылдардан бери күн тартибиндеги маселелер бойдон калууда.

Ар кандай диний жана жалган диний уюмдар, ошондой эле чет өлкөлүк ММКлар күчтүү жана ар түрдүү таасир этип жаткан шартта сапаттуу маданий чөйрөгө жана сапаттуу билимге жеткиликтин жоктугу калктын жалпы деградациясына жана идеологиялык жактан туура эмес багытка алып келет, анын натыйжасы экстремизм, терроризм, сепаратизм көрүнүштөрүн пайда кылат жана кылмыштуулукту күчөтөт.

Демек, азыркы мезгилде, ошондой эле узак келечекте Кыргызстандын улуттук кызыкчылыктары төмөнкүлөр болуп саналат:

- өлкөнүн аймактык бүтүндүгү;
- улут аралык жана аймак аралык карама-каршылыктардан арылган Кыргызстандын бирдиктүү калкы;
- жогорку өнүккөн экономика жана калктын жашоо турмушунун татыктуу деңгээли;
- мамлекеттик башкаруунун натыйжалуу тутуму жана мамлекеттик башкаруу системасында коррупцияны минималдаштыруу;
- жигердүү жарандык коом жана бул институтту өлкөнүн өнүгүшүндө жигердүүлүгүн артыруу.

Үчүнчү бөлүмдүн 2-параграфы учурда коопсуздуктун маанилүү багыттарынын бири болгон демографиялык маселеге арналган жана

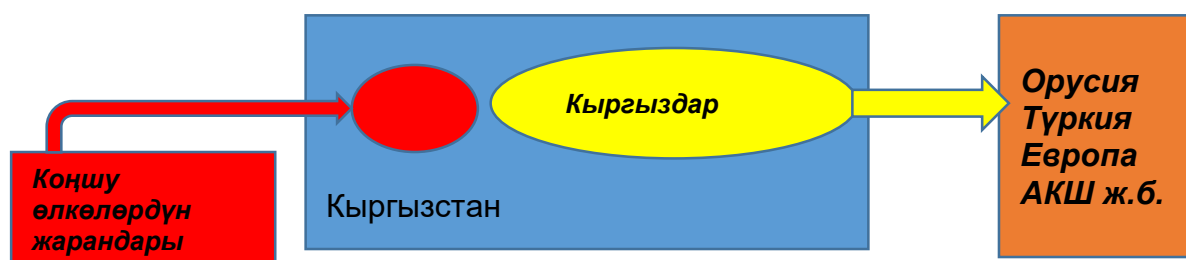
«Кыргызстандагы демографиялык абалдын улуттук коопсуздукка тийгизген таасирлери» деп аталат.

Кыргызстанда демографиялык жактан чочулоону жараткан тенденциялар жетиштүү. Ал тенденцияларга ан сезимдүү анализ жүргүзгөндө бир катар көрсөткүчтөр, көрүнүштөр боюнча өлкөнүн улуттук коопсуздугуна коркунучтуудурган, улуттук кызыкчылыктарга карама-каршы келет. Учурда глобалдык миграция процесси Кыргызстанды да кыйгап өткөн жок. Мамлекет учурда социалдык-экономикалык жактан эле эмес, демографиялык жактан да алсыроодо.

Азыркы учурда эле эмгекке жарамдуу калктын үчтөн бири башка өлкөлөрдүн экономикасы үчүн иштеп жатат. Акыр аягында адам ресурстарынын «жок болушунун» жана калктын бардык аймактардан чыгып кетишинин кесепетинен кыргыз мамлекетинин өзүн сактап калуу жөнүндө маселе күн тартибине коюлушу мүмкүн.

Мындай тенденция биринчи иретте чек ара аймактарындагы калктын азайышына, өз кезегинде ал жактагы калктуу конуштарга коңшулаш мамлекеттердин жарандарынын мыйзамсыз жайгашуусуна алып келет. Бул чек арада коңшулаш мамлекеттердин таасирин күчөткөн жылма миграцияга түздөн-түз шарт түзөт.

Кыргызстандагы жумуш орундары боюнча айрым тенденциялар

Кыргызстандагы демографиялык абалдын, анын ичинде эмгек миграциясынын геосаясий да өңүтү бар. Атап айтканда, Орусияда кыргыз мигранттарынын көптүгү Кыргызстанга басым кылуунун эң ыңгайлуу рычагы катары кызмат кылышы толук ыктымал.

Үчүнчү бөлүмдүн 3-параграфы *«Кыргызстандын улуттук коопсуздугуна коркунуч туудурган айрым жагдайлар»* деп аталат жана анда өлкө коопсуздугунун ар кайсы өңүттөрүнө байланыштуу маселелер талданган. Атап айтканда, **Аскердик доктрина** КР президентинин 2023-жылдын 6-июлундагы №170 жарлыгы менен кабыл алынган. Анда азыркы учурдагы аскердик коркунучтун бир катар жагдайларына маани берилген. Атап айтканда, «Аскердик кооптонуулар жана аскердик коркунучтар» аттуу 2-бөлүгүндө «Кыргыз Республикасы мындан ары да мамлекеттик чек аранын макулдашылбаган жана талаштуу участоктору боюнча маселелерди күч менен чечүү аракеттерине жана ресурстарга, анын ичинде суу-жер ресурстарына жана пайдалуу кен чыккан жерлерге ээлик кылуу үчүн күрөшүүгө туш келиши мүмкүн» экени ачык айтылат. Андан ары «Кыргыз Республикасынын айрым аймактарын басып алуу максатында аскерлердин же мыйзамсыз куралдуу түзүлүштөрдүн катышуусу менен операцияларды жүргүзүүнү күтсө болору» белгиленет. «Айрым мамлекеттердин карама-каршылыктарды аскердик күчтү колдонуу менен чечүүгө умтулушу» тышкы кооптуулук катары бааланат. Гибридик согуш, ассимметриялык аракеттер, калкты аймагык коргонууга тартуу сыяктуу баалуу, жаңы реалдуулукка төп келген көп түшүнүктөр киргизилген. Бирок дагы эле түздөн-түз коңшулаш мамлекеттердин ыктымал агрессиясынын коркунучуна караганда эл аралык террорчулук менен экстремизм сыяктуу көрүнүштөргө, КМШ жана ЖККУ сыяктуу уюмдар менен кызматташууга пропорциясыз көп маани берилген.

Саясий коопсуздук мамлекеттик жана өкмөттүк институттардын легитимдүүлүгү жана өлкөдөгү туруктуулук менен бааланат. 2005, 2010 жана 2020-жылдары бийлик күч менен алмашкан. Ошол учурларда мамлекеттүүлүгүбүздүн түркүгү кычырап барып, кыйрап калбай аз-аз жерден оңолгонун эске алсак, мамлекеттик бийликтин легитимдүүлүгү жана коомдогу туруктуулук б.а. саясий коопсуздугубуздун бекемдиги жөнүндө сөз кылууга азырынча эрте.

Экономикалык коопсуздук – бул ресурстарга жана финансы булактарына ээлик кылуу мүмкүнчүлүгүнө ээ болуу менен инсандын жеке жашоосун бакубатчылыкка жеткирүү жана ал аркылуу коомдун туруктуулугун камсыз кылуу. Бул боюнча Кыргызстандын абалын эки көрсөткүч менен бааласа болот. Бири – киши башына киреше, экинчиси – тышкы карыздын көлөмү.

2023-жылдын тогуз айында Кыргызстанда калктын киши башына эсептелген кирешеси (милдеттүү төлөмдөрдөн кийин) 9425 сомду түзгөнү айтылат.

2023-жылдын 30-сентябрына карата Кыргызстандын жалпы мамлекеттик карызынын көлөмү 5 млрд. 987 млн. долларга жетти. Финансы министрлигинин маалыматына караганда, мунун ичинен 4 млрд. 486 млн. доллар тышкы карыз, 1,5 млрд. доллар ички карыз.

Булардын ичинен Кыргызстан эң көп Кытайга карыз, 1 млрд. 734,58 млн. долларды Бээжинге төлөп бериши керек.

Социалдык коопсуздук – улуттун тилдик, маданий, диний чөйрөлөрдө улуттук өзгөчөлүктү сактоо жөндөмдүүлүгү жана ага ылайыктуу прогресске жеткирүүчү социалдык мейкиндиктин камсыздалышы. Бул тармакта кыргыз элинин улуттук иденттүүгүн сактоо жагынан өтө көп маселелер бар экенин турмуш өзү көрсөтүп турат. Алардын катарына (1) ар кандай диний агымдардын, аларга байланышкан кыймылдардын, (2) чет мамлекеттердин идеологиялык үгүт борборлорунун жана (3) кыргыз элинин тарыхый жактан калыптанган менталитети үчүн зыяндуу идеологиялык агымдардын таасири түздөн-түз кирет.

Экологиялык маселелердин канчалык курч экени абанын булганышынан даана көрүнөт. Алсак, 2023-жылы дүйнөдөгү абанын сапатын иликтеген IQAir сайтынын 13-декабрдагы индексинде Бишкек күндүз 192 көрсөткүч менен алдыңкы үч сапка кирген. Бул демек Кыргызстандын элинин кыйла бөлүгү жашаган баш калаа дүйнөдөгү эң булганч абасы бар шаарлардын алдыңкы саптарында турат деген сөз.

Кыргызстандын кылмыш дүйнөсү тышкы таасирден өз алдынча эмес. Өлкөнүн кылмыштуулук чөйрөсүндө үстөмдүк кылган «мыйзамдагы ууру», «положенец» жана башка түшүнүктөр кыргыздын улуттук табиятына чоочун жана ал СССР убагында түзүлгөн системадан мураска калган. Азыр да анын күч борбору катары Орусиянын кылмыш дүйнөсү кызмат кылат. Бул Кыргызстандын кылмыш дүйнөсү КМШнын, биринчи иретте Орусиянын кылмыш чөйрөсүндөгү чечимдерге көз каранды болуп жатканын билдирет. Бул укук коргоо органдарынын кылмыштуу түзүмдөрдү көзөмөлгө алышына жолтоо боло турган олуттуу жагдайлардын бири.

Энергетикалык коопсуздук – өлкөдө энергоресурстардын болушу же мамлекеттин тыштан алынуучу энергоресурстарга көз карандылыгынын деңгээли. Кыргызстанда экономика толугу менен электр энергиясына көз каранды эмес. Айыл чарбасы, транспорт сыяктуу тармактар дээрлик толугу менен мунайдын жана газдын импортуна көз каранды.

Азык-түлүк коопсуздугу – мамлекетте өзгөчө кырдаалдарда же жай турмушта деле кескин түрдө азык-түлүк каатчылыгына кептелүү же кептелбөө мүмкүнчүлүгүнүн деңгээли. Эгерде анын статистикалык көрсөткүчтөрүнө таянсак, Кыргызстан бул багытта көбүнчө тыштан келген импортко көз каранды экени байкалат. Атап айтканда, Улуттук статистика комитетинин «Кыргыз Республикасынын азык-түлүк коопсуздугу жана жакырчылык боюнча маалымат бюллетенинин» 3/2023 санында 2023-жылдын январь-сентябрь айларында тамак-аш өнүмдөрүнүн импорту 580,8 млн. долларды, экспорту 183,8 млн. долларды түзгөн. Андан мурунку жылдын тиешелүү көрсөткүчтөрү андан да көп болгон – импорт 652,9 млн. долларды түзсө, экспорт 250,6 млн. доллар болгон. Бул азык-түлүк өнүмдөрүнүн импорту экспорттон эки эседен ашык көптүк кылат, Кыргызстан азык-түлүк менен өзүн камсыз кылбастан, чет мамлекеттерге көз каранды болуп турат деген кеп.

Диний аң-сезим улуттук жана жарандык аң-сезимден жогору туруп, ага үстөмдүк кылып кеткен шартта улуттук жана жарандык иденттүүлүк начарлайт, бара-бара өлкөнүн жарыкчыл мүнөзүнө доо кетүү коркунучу пайда

болот, өлкө тышкы таасирдин, асыресе белгилүү бир диний агымдардын борбору болгон өлкөлөрдүн же уюмдардын объектисине айлана турган жагдайлар көбөйөт. Өз кезегинде бул улуттук кызыкчылыкка түп-тамырынан бери каршы келет.

Улуттук коопсуздукту камсыз кылуу системасынын абалы. Азыркы дүйнөлүк процесстердин чакырыктары керек болсо коопсуздук кызматтары дүйнөдө эң күчтүү деп эсептелген АКШ, Орусия, Түркия, Израил сыяктуу өлкөлөрдүн атайын кызматтарынын шаштысын кетирип, бул системаны ыкчамдык менен модернизациялап, илимий-аналитикалык жактан камсыз кылып туруунун зарылчылыгын жаратууда.

Ошол эле учурда эгемен Кыргызстандын атайын кызматтарынын өнүгүш тарыхында башынан бери келаткан өтө чоң маселелер бар. Алардын бир бөлүгү өткөн чактан мураска калган жагдайлар менен, экинчиси эгемен мамлекеттин саясатындагы туура эмес багыт менен байланыштуу.

УКМКнын негизги табигый иш милдети чалгын, контрчалгын жана конституциялык түзүлүштүн коопсуздугу болгонуна карабастан, ага милицияга, финансы полициясына жана башкаларга мүнөздүү иш милдеттери (коррупцияга, ар кандай, кээде майда-барат эле масштабдагы экономикалык кылмыштарга, ал тургай сойкулукка каршы күрөш боюнча) аткарылып келатат.

Диссертациялык иштин төртүнчү бөлүмү **«Кыргызстандын улуттук кызыкчылыктарынын ММКда чагылдырылышын изилдөөнүн илимий негиздери»** деп аталат жана эки параграфтан турат. Бул бөлүм кыргыз элинде жана Кыргызстанда улуттук кызыкчылыктарды туюндуруунун тарыхына жана анын таасирдүү каражаты болгон ММКнын өнүгүш өзгөчөлүктөрүнө, андагы улуттук кызыкчылыктарга байланышкан материалдарды талдоонун методикалык негиздерине арналган.

Аталган бөлүмдүн биринчи параграфы **«Улуттук кызыкчылыктарды туюндуруудагы кыргыз интеллигенциясынын жолу жана ролу»** деп аталат

жана анда кыргыз интеллигенциясынын улуттук кызыкчылыктарды туюндуруудагы ролу бааланат.

Улуттук кызыкчылыктарды коргоо жаатында маселе көтөрүү, бийликке жеткирүү, илимий-публицистикалык макалалар менен көзгө сайып көрсөтүп туруу өзгөчө маанилүү.

Кылымдарды карыткан кыргыз эли башынан эле өз билермандарына, улуттун көрөңгөсүн сактаган эл жакшыларына, улуттун чыгармачыл жашоосун даңазалаган акындарына, өнөр адамдарына, азыркыча айтканда өз улуттук интеллигенциясына ээ болгон. Алардын иш-аракеттерин жана таасирин көчмөн доордон тартып азыркы учурга чейинки бир нече тарыхый этапка бөлүп караш керек.

Кылымдар бою созулган көчмөн доордогу кыргыз интеллигенттерине тиешелүү жагдайларды кароодо бул доордун үч өзгөчөлүгү жалпылоочу белги болгонун эске салгыбыз бар.

Биринчиси – ошол кездеги коммуникациянын өзгөчөлүгү. Жазуу кеңири тарабагандыктан, көчмөн коомдо **оозеки кеп үстөмдүк кылган**. Тиешелүү түрдө даанышмандардын, элчилердин, эл адамдарынын айткан сөзү, киргизген сунушу ооздон оозго тарап, аны эске тутуп, башкаларга так жеткирүүнүн жоопкерчилиги бийик болгон.

Экинчи, балким эң маанилүү өзгөчөлүк – салттуу эрежелер менен жашаган жалпы кыргыз коомундагы **жүйөлүү сөздүн ыгына көнүү** маданияты. Бул туура жүйө келтире билген кишилердин сөзүн өтүмдүү кылган негизги шарт болгон.

Үчүнчү өзгөчөлүк – ал кездеги айтылган сөздүн **тышкы таасирден эркиндиги**. Кыргыздардын жыйындарына башка бирөөлөр келип кийлигишкен эмес. Ал тургай уруулар да өз маселесин өзү чечкен. Ушунун өзү көчмөн доордогу даанышмандарды бийлик менен элдин ортосунда улуттук кызыкчылыктарды туюндурган көпүрөгө айландырып турган.

XX кылымдын башында заманбап кыргыз мамлекеттүүлүгүн

түптөөгө эбегейсиз салым кошуп, көпчүлүгү кандуу репрессиянын ченгелине кабылган инсандар - кыргыз интеллигенциясынын күзгүсү.

Кыргызстан үчүн XX кылымдын тагдыр аныктаган башталышы менен аякташынын ортосундагы, 20-жылдарда биздин мамлекеттүүлүгүбүздүн эстафетаны улантуунун зор жоопкерчилиги тарых тарабынан ишенилип берилген биздин ортобуздагы терең, ажырагыс байланышты ырастады.

Тиешелүү түрдө бул муундагы интеллигенция өкүлдөрүн жалган жалаа менен жок кылган **репрессия кыргыз элинин улуттук кызыкчылыктары үчүн орду толгус жоготуу болгон** десек жарашат. Анын масштабы кыргыз элитасынын деңгээлиндеги геноцид менен барабар деп баа берүүгө толук негиз бар.

Бул мезгилдеги кыргыз интеллигенциясынын абалын төрт жагдай бириктирип турат: 1) идеологиялык күрөш, полемика жалаң эле оозеки эмес, заманбап каражаттар, анын ичинде ошол кездеги басма сөз аркылуу жүргүзүлө баштаганы; 2) улуттук кызыкчылыктарды туюндуруунун негизинде СССРдин жетекчилиги менен кыргыз элинин ортосунда интеллектуалдык жана саясий көпүрөнүн ролун аткарганы; 3) СССР доорунда эле Кыргызстан өз алдынча республика болушуна жетишип, анын болочок эгемендигинин, заманбап мамлекеттүүлүгүнүн пайдубалын түптөп кеткени; 4) басымдуу көпчүлүгү репрессияга туш келип, жок болгону; 5) ондогон жылдар бою аттары аталбай, эмгеги эске алынбай, элдин эсинен чыгарып салуу аракетине туш болгону.

Андан кийинки, СССР күчүндө турган доордогу интеллигенциянын басып өткөн жолу төмөнкү белгилер менен мүнөздөлөт: 1) коммуникация каражаттары негизинен жазуу жүзүнө өтүп бүтүшү жана өнүгүшү; 2) СССРдин жалпы идеологиялык үстөмдүгүнүн толук орношу; 3) интеллигенция өкүлдөрүнүн кыйла бөлүгүнүн орусташуусу; 4) интеллигенция катмарынын ар кайсы багыттары (чыгармачыл, илимий) бөлүнүп чыгып, өнүгүшү.

Акыркы 20-25 жылдан берки интеллигенциянын абалы:

1) акыл эмгеги менен алектенген адамдардын материалдык абалынын, коомдо ээлеген ролунун начарлашы, идиректүүлөрдүн миграцияга кетиши; 2) мамлекеттик маалымат каражаттарын (КТР) башкарууга катышуу үчүн ар кандай саясий күчтөрдүн ортосундагы күрөш; 3) ММКнын техникалык жактан өнүгүшү жана идеологиялык көз караш, кийин кызыкчылыктар боюнча тараптарга бөлүнүшү; 4) социалдык тармактардын пайда болушу жана өнүгүшү; 5) кыргыз элинин эң чоң баалуулуктарынын бири болгон **жүйөлүү сөздүн** салмагын атайылап кетирүү боюнча ыппас саясий ыкмалардын (ОБОН топтору, атайын уюштурулган сүрмө топтор) жана медиа технологиялардын (кара пиар, троллдор фабрикалары жана фейк аккаунттар) пайда болушу жана күч алышы; 6) сырткы идеологиялык таасирдин күчөшү (диндин жана чет өлкөлүк пропаганда борборлордун таасири); 7) интеллигенциянын бир катар өкүлдөрү өздөрү көп жагынан ар кандай идеологиялык таасирге кабылышы менен мүнөздөлүп калды.

Жогорку билимди тастыктаган диплом интеллигенциянын түпкү мазмунуна шайкеш келиш үчүн жетишсиздик кылат. «Интеллигенция» деген сөздүн өзү эле өзүн бул катмарга тиешелүү деген адамды көп нерселерге милдеттендирет. Алардын ичинен эң негизгиси – интеллигенция өкүлдөрү өз өлкөсүнүн жарандары катары бийликке да, оппозицияга да, башка өлкөлөрдүн кызыкчылыктарына да жан тартпастан ар кайсы тармактардагы **улуттук кызыкчылыктарды туюндуруп, аны бийликке да түшүндүрүп, элге да туура жеткириши**. Бул үчүн жогоруда саналып өткөн сыноолордон тышкары, саясий да, техникалык да мүмкүнчүлүктөр жетиштүү.

Бул үчүн эки маселени чечүү маанилүү.

Биринчиден, коомдук илимдер менен алектенген окумуштуулар, чыгармачыл интеллигенция өкүлдөрү өз эмгегин карапайым адамдарга жеткиликтүү, популярдуу тилде туюндурууга үйрөнүшү зарыл. Китептер мурдагыдай окулбай, көлөмдүү жана татаал тексттер кабыл алынбай, аларды окутууга

мажбурлаган системалар иштебей калган азыркы мезгилдин өзгөчөлүгү ушуну талап кылат.

Экинчиден, интеллигенция өкүлдөрү заманбап медиа каражаттарын, популярдуу платформаларды өздөштүрүшү зарыл. Мисалы, «YouTube» платформасындагы жеткиликтүү тил менен окулган тематикалык лекциялар, атайын каналдар, блогдор чоң акчаны да талап кылбайт, интеллигенцияны элге да жакындатат. Атап айтканда, тарыхчылардын, саясат таануучулардын, экономисттердин ж.б. саналуу гана кишилер окуган жана түшүнгөн том-том китептерине караганда ошол эле темада видео платформаларда жатык тилде лекция окушу улут үчүн агартуучулук вазийпа аткарып, практикалык жактан алда канча көп пайда алып келет. Мындай тажрыйба Орусия, Түркия жана башка өлкөлөрдө кеңири колдонулуп келатат.

Интеллигенция өкүлдөрү ошондо гана азыркы заман талабына жараша бийлик менен элдин, билим жана чыгармачылык менен аудиториянын ортосундагы көпүрө катары ролун калыбына келтире алат.

Төртүнчү бөлүмдүн экинчи параграфы *«Кыргыз Республикасынын улуттук кызыкчылыктарынын ММКда чагылдырылышын изилдөөнүн контексти менен **теориялык** жана методикалык негиздери»* деп аталат. Бул параграф изилдөөнүн негизги, бешинчи бөлүмү үчүн зарыл болгон теориялык жана методикалык каражаттарды, Кыргызстандагы ММКлардын өнүгүш тенденциялары жана азыркы абалы, улуттук кызыкчылыктарды чагылдыруудагы ролу тууралуу бир катар маалыматтарды камтыйт.

Улуттук кызыкчылык үчүн мамлекет менен коомдо үстөмдүк кылган саясий көз караштардын тыгыз алака-катышы, ар түрдүү кызыкчылыктардын, анын ичинде жалпыга маалымдоо каражаттарын уюштурган күчтөрдүн да кызыкчылыгынын ширелиши зарыл. Андыктан мезгилдүү басма сөз баш болгон жалпыга маалымдоо каражаттары улуттук кызыкчылыктарга байланышкан окуяларды чагылдыруу, ал туурасында маселелерди көтөрүү, талкуулоо, кабыл алынуучу чечимдерге таасир этүү жана түшүндүрүү жагынан башынан бери абдан чоң мүмкүнчүлүктөргө ээ.

Кыргызстан СССРдин курамында турган мезгил болобу, андан кийин келген эгемендик заманы болобу, ММКнын табиятынын эволюциясы жана техникалык өнүгүшү жагынан алганда кыргыз маалымат каражаттарын дүйнөлүк контексттен ажыратып кароо мүмкүн эмес. Анткени бир жагынан Кыргызстан эгемендик алганына деле 30 жылдан ашуун убакыт өтүп баратат. Ушу тапта Кыргызстанда маалымат алмашуу жана таратуу каражаттарынын жайылуу масштабы дүйнөнүн эң алдыңкы өлкөлөрүнөн кем калбайт. Экинчиден дүйнөлүк ММКнын техникалык өнүгүшү коомдук аң-сезимге таасир этүүнүн каражаттарына эбегейсиз өзгөртүүлөрдү киргизип, анын ичинде улуттук иденттүүлүк, улуттук аң-сезим, улуттук кызыкчылыктар үчүн олуттуу чакырыктарды пайда кылды.

Бүгүнкү күндө жалпы адам баласынын тарыхындагы ММКнын өнүгүшүн шарттуу түрдө басма сөз доору, телекөрсөтүү менен радио доору, Интернет доору жана соцтармактардын доору деп төрт этапка бөлүп карасак болот. Алардын ичинен акыркы экөө Кыргызстан эгемендик алгандан кийинки мезгилге туш келет. Бул доорлордун улам кийинкилери Кыргызстандын ММК багытындагы улуттук кызыкчылыктарына улам көбүрөөк таасир этип жатканы көзгө урунат.

Коомдук-саясий маселелерди изилдөөдө предметти масштабдоо чоң мааниге ээ. Талдана турган предметтин ар кандай алкактарын конкреттештирүү талдоонун тактыгын камсыз кылууга, ага тиешеси бар тараптарды, алардын кызыкчылыктарын жана алака-катышын туура аныктоого, демек, тиешелүү түрдө алда канча туура жыйынтык чыгарууга жардам берет. Бул изилдөөнүн алкагында талдана турган предметти масштабдоодо төмөнкү чен-өлчөмдөр эске алынды.

Мезгил чеги. Кыргызстан 1991-жылы эгемендигин жарыялагандыктан, ММКда анын улуттук кызыкчылыктарын чагылдыруу жүрүмүн (процессин) изилдөөдө ошол жылдардан тартып азыркыга чейинки мезгил эсепке алынды.

Географиялык чеги жана ММКнын масштабы. Изилдөөдө Кыргыз Республикасынын аймагында иш жүргүзгөн, башкача айтканда өлкөнүн

аймагында юридикалык жак катары катталган ата мекендик жана чет элдик ММКлардын гана материалдары талдоого алынды.

ММКнын тилдери. Изилдөөдө кыргыз жана орус тилдериндеги материалдар талданды. Анткени Кыргыз Республикасында бул эки тил мамлекеттик жана расмий статуска ээ.

ММКнын тематикалык багыттары. Улуттук кызыкчылыктар же универсалдуу ММКларда, же коомдук-саясий ММКларда чагылдырылгандыктан, изилдөөдө да ошондой багыттагы медиада жарык көргөн материалдар каралды.

Изилдөөдө мисал катары пайдаланылган материалдар мезгилдүү басма сөздөн (гезиттер), телеканалдардан же радиоканалдардан, Интернетте катталган сайттардан алынган. Ошол эле учурда соцтармактарда, жарыяланган материалдар бул изилдөөнүн негизин түзбөйт.

Жанрдык чектөө. Бул изилдөөдө ММКдагы жаңылыктар талдоого алынган жок. Биринчиден, буга алардын өзгөрмөлүү табияты себеп болот. Экинчиден, жаңылыктар кайсы бир окуя тууралуу маалымат гана берип, теманы толук ачпайт. Үчүнчүдөн, жаңылыктар журналисттик материалдардын ичинен баарынан көптүк кылат.

Тематикалык алкак. Изилдөөгө Кыргыз Республикасынын улуттук кызыкчылыктарына түздөн-түз тиешелүү деп эсептелген материалдар гана тандалып алынды. Алардын ичинен негизгилери экинчи жана үчүнчү бөлүмдө жетиштүү баяндалган.

ММКдагы улуттук кызыкчылыктар тууралуу топтолгон айрым архивдик материалдарды пайдалануу жана санарип форматтагыларын бир катар чен-өлчөмдөр менен сапатына жараша иргеп алып, алардын тиштүү мисалдарын гана көрсөтүү жолу максатка ылайык деп табылды. Изилдөөнүн предмети боюнча баштан-аяк маалымат бербесе да, бул ыкма каралып жаткан предмет тууралуу жалпы түшүнүк алып, жыйынтыктарды чыгарыш үчүн да толук жетиштүү, диссертациянын көлөмүнө коюлган талаптарга да ылайыктуу деп эсептейбиз.

Улуттук кызыкчылыктар тууралуу кыргыз ММКларында чыккан материалдарды тандап алууда бирин бири толуктаган бир нече ыкманын жыйындысы колдонулду. Алар төмөнкүлөр:

Окуялар боюнча издөө. Маселелер боюнча издөө. Авторлор боюнча издөө. Сөздөр жана сөз айкаштары боюнча издөө.

Кыргызстандын ММКларындагы улуттук кызыкчылыктарга тиешеси бар материалдардын мазмунун баяндоодо алар тууралуу кыскача маалымат берип, андан үзүндүлөрдү келтирүү менен негизги маанисин түшүндүрүү ыкмасы колдонулду. Материалдар проблематикага жараша хронологиялык ыраатта берилди.

Диссертациялык иштин бешинчи бөлүмү **«Кыргыз Республикасынын улуттук кызыкчылыктарын ММКда чагылдыруунун мисалдары»** деп аталат жана предметти изилдөө жагынан жыйынтыктоочу, эң негизги бөлүм болуп эсептелет. Ал улуттук кызыкчылыктардын ММКда чагылдырылган өңүттөрүнө жараша бөлүнгөн үч параграфтан турат.

Бөлүмдүн биринчи параграфы **«Эгемендиктин идеологиялык негиздерин бекемдөө маселелеринин Кыргызстандын ЖМКларында чагылдырылышы»** деп аталат. Идеологиялык негиз катары эгемендиктин баалуулугу, тил, улуттук иденттүүлүк, жарандык биримдик жана башка чен-өлчөмдөр тандалып алынды.

Эгемендикке баш койгон **Кыргызстандын өз алдынча кызыкчылыктары, кыргыз элинин улуттук менталитети, улутту философиясы, улуттук иденттүүлүгү** тууралуу 1990-2000 жылдары чыккан эмгектердин басымдуу көпчүлүгү Чоюн Өмүралиевдин чыгармачылыгы менен тыгыз байланыштуу.

Тил маселеси кыргыз ММКларында эгемендик келген күндөн тартып эле көтөрүлүп келатат. Бирок кыргыз тилдүү гезиттер менен орус тилдүү гезиттердин тил маселеси боюнча позициясы Кыргызстан эгемендик алгандан бери эле басымдуу көпчүлүк учурда диаметралуу карама-каршы болуп келгенин белгилей кетүү зарыл. Өлкөдөгү орус тилдүү ММКлардын басымдуу

көпчүлүгү тил маселесине кайрылган учурда сөзсүз орус тилинин гана таламын талашары байкалат. Мисалы, бул изилдөөнүн жүрүшүндө орус тилдүү ММКларда орус тилинин расмий статусун алып таштоого, мамлекеттик тил катары кыргыз тилинин ролун күчөтүүгө, кыргыз тилин бирден-бир улут аралык баарлашуу тилине айландырууга багытталган бир да материал табылган жок.

Кыргыз жана орус тилдүү ЖМКлардын тил маселеси боюнча позицияларынын айырмачылыктары

	Кыргыз тилдүү ЖМКлар	Орус тилдүү ЖМКлар
Таламын талашкан тил	Кыргыз тили	Орус тили
Мыйзамдык статуска таянган жүйөсү	Кыргыз тили – мамлекеттик тил	Орус тили – расмий тил
Тилдин маселесине таянган жүйөсү	Кыргызстанда кыргыз тили өнүкпөй жатат	Кыргызстанда орус тили кысымга алынып жатат
Саясий жүйөсү	Кыргыз тили – көпчүлүк элдин тили	Орус тили – КМШнын, илим-билимдин, эл аралык байланыштын тили
Саясий контржүйөсү	Кыргыз тили болбосо Кыргызстан жок болот, орус тили эч качан жок болбойт	Кыргыз тилин үйрөнүү боюнча сапаттуу программалар, окуу китептери, курстар, экономикалык стимул ж. б. жок.
Улут аралык баарлашуу тили катары	Кыргыз тилин көргүсү келишет	Орус тилин көргүсү келишет
Саясий максаты	Кыргызстандын эгемендигин, дипломатиясынын өз алдынчалыгын, ар тараптуулугун бекемдөө	Кыргызстанда Орусиянын, КМШнын, ЖККУнун, ШКУнун ролун бекемдөө

Эгемендик жылдары кыргыз ММКлары өздөрүнө да таасир этип жаткан **маалымат коопсуздугуна** байланыштуу маселени да көтөрүшкөн.

Кыргыз ММКларында **диний экстремизмдин, диний фундаментализмдин** коркунучу тууралуу кооптонгон пикирлер да кеңири орун алган.

Кыргызстандын маалымат каражаттарында акыркы жылдары улуттук кызыкчылыктын **билим берүүгө** байланышкан өңүтү боюнча да маселе козголо баштаганы байкалат.

Кыргыз элинин улуттук баалуулуктарына арналган «Көк Асаба» гезити, УТРКда «Улутман» долбоору, кыргыз тилинин маселелерине арналган «Кыргыз тили» гезити, мугалимдер үчүн «Кут билим» гезити чыгып

келатканы белгилүү. Бирок биринчиден, алардын көбүндө бул маселелердин саясий өнүгүнө багытталган конкреттүү сунуштар, аларды аткаруунун механизмдери дээрлик жокко эсе. Экинчиден эгемендиктин идеологиялык негиздерине арналган материалдардын үлүшү кыргыз ММКларында жарык көргөн ички саясат, шоу-бизнес сыяктуу темалардын жанында жалпысынан аздык кылат. Үчүнчүдөн, алардын башка материалдарга салыштырмалуу аудиторияга, анын ичинде чечим кабыл алуучу тараптарга тийгизген таасирин аныкташ үчүн өзүнчө изилдөөлөр талап кылынат.

Бешинчи бөлүмдүн экинчи параграфы **«Кыргызстандын ЖМКларында өлкөнүн социалдык-экономикалык кызыкчылыктарынын чагылдырылышы»** деп аталат.

Кыргызстанда экономика жаатындагы улуттук кызыкчылыктарга түздөн-түз тиешеси болгон бир нече маселе бар. Алардын айрымдары кыска мөөнөт аралыгында болуп өткөн окуяларга, башкалары узакка созулган процесстерге байланыштуу. Мындай темаларга Кумтөр кенинин тагдырын, Кыргызстандын тышкы карызын, андан куткаруу боюнча НПС программасына киргизүү аракеттерин, Кыргызстандын ЕАЭБге киришин, өлкөдөгү жумушсуздук менен каатчылыктан улам күч алган эмгек миграциясын, тигил же бул өлкө менен тышкы соода алакаларынын пайда-зыянын, анын ичинде ата мекендик өндүрүшчүнү коргоо зарылдыгын киргизсек болот.

Кыргызстандын экономика жаатындагы улуттук кызыкчылыктарына тиешелүү темалар

Тема	Тышкы дүйнө менен байланышы	ММКдагы негизги лейтмотивдер	Актуалдуулук мөөнөтү
Кумтөр кенине карата чет элдик компаниялардын ээлиги	Канада	Алыш керек/КРнын үлүшүн көбөйтүш керек	1992-2022, бүткөн
Тышкы карыз	Донорлор	Кутулуш керек/Кооптуу	Бүтө элек
НПС программасы	Донорлор	Кириш керек/Кирбеш керек	2006-жыл, бүткөн
ЕАЭБ	ЕАЭБдин мүчөлөрү	Пайдасы/Зыяны	2015-жылдан бери, бүтө элек

Эмгек миграциясы	Орусия, Казакстан, Европа, АКШ ж.б.	Мигранттардын укуктары/Келип түшкөн акча	Бүтө элек
Тышкы соода алакалары	Кыргызстандын экономикалык өнөктөштөрү	Пайдасы/Зыяны	Туруктуу
Ата мекендик өндүрүшчүнү коргоо	KPга экспорт жөнөткөн өндүрүүчүлөр	Көйгөй талаасы	Туруктуу

Булардын ичинен Кумтөр боюнча ММКда өтө көп материалдар жарык көргөнү белгилүү. Анын объективдүү себептери бар. Анткени Кумтөрдүн тагдыры – Кыргызстандын экономика жаатындагы улуттук кызыкчылыктарына байланышкан күрөштүн да эң даана үлгүсү.

Анын саясий таасиринин масштабын: а) эгемен Кыргызстандын тарыхындагы алгачкы, «легендарлуу» парламенттин тарашына түрткү берген негизги жагдайлардын бири болгону; б) бардык президенттердин тушунда башкы саясий маселелердин бири катары катары талкууланып келгени; в) өтө узак убакыт бою – 1992-жылдан 2022-жылга чейин - созулганы; г) азыркы президент Садыр Жапаровдун бийликке келгенге чейинки саясий ишмердигиндеги негизги темасы, бийликке келгенден кийинки негизги кадамы болгону айгинелеп турат.

Тиешелүү түрдө Кумтөр маселесине байланышкан материалдар, айрыкча сын материалдар экономика жаатындагы улуттук кызыкчылыктарды ММКда чагылдыруунун да типтүү көрүнүшү боло алат. Себеби, анда бийлик канадалык компаниянын пайдасына чыгарган чечимдерге карата сын пикирлердин баары ММКда улуттук кызыкчылыктын позициясынан айтылган. Аны кийинки окуялар толук далилдеди. Анткени бийликтин чыгарган чечимдери чын эле улуттук кызыкчылыктарга каршы болгонун алардын башында турган мурдагы президент Аскар Акаев 2021-жылы өзү мойнуна алып, Кумтөр үчүн кечирим сураган.

Кыргыз ММКларында **тышкы карыз** темасы да көп козголуп, көп талданууда. Кытайга болгон карызга байланыштуу кооптонуу медиада эркин эксперттер тарабынан гана эмес, бийлик өкүлдөрү тарабынан да айтылган.

Медиада Кыргызстандын тышкы карызынын кыйла олуттуу үлүшүн ээлеген Кытайдан алынган карыз башка өлкөлөрдүн эгемендигине зыян келтирген учурлар да жүйө келтирилген. Тышкы карызга байланыштуу полемиканын эн кызыган учуру Кыргызстанды НПС программасына киргизүү жөнүндө бийликтин сунушу талкууга түшкөн 2006-жылы күч алган. НПС программасына кирүүгө ошол кездеги бир катар жаштар уюмдары, улутчул позициядагы саясий күчтөр нааразылык акциялары аркылуу, бир топ публицисттер басма сөз бетиндеги талдоолору менен каршы чыккан.

Кыргызстандын **экономика жаатындагы** улуттук кызыкчылыктары талкууланган убактардын бири 2015-жылы өлкөнүн **Евразия Экономикалык Биримдигине** киришине туура келет. «Кыргызстан» деген сөз менен кошо ар кандай катышта жана жөндөлүштө «ЕАЭБ, ЕврАзЭС, ЕАЭС, пайда, зыян, утту, утулду, польза, вред, недостатки, преимущества» деген сөздөрдү жана сөз айкаштарын коюп, 2015-жылга чейинки издөөгө койгондо бир нече жагдай ачыкка чыкты. Биринчиден, УТРК сыяктуу мамлекеттик ММКлар ЕврАзЭСке негизинен оң мамиледе экени байкалат. Бул ЕАЭБге кирүү жана анын алкагында иш жүргүзүү Кыргызстандын жетекчилигинин расмий позициясы болгону менен чечмеленет. Бул чечимге жооптуу бийлик өкүлдөрү кийин да өз пикирин бекемдешкен.

Жалпысынан ЕАЭБ боюнча Кыргызстандын орус тилдүү ММКларында чыккан материалдардын темаларын карай келгенде бейтарап позицияга караганда бул уюмду жактаган позиция үстөмдүк кыларын көрүүгө болот. Бирок анда Кыргызстан пайда көрдү деген айрым жагдайлар иш жүзүндө өлкөнүн ата мекендик өндүрүшчүсү зыян тартып жатканын билдирет.

Ал эми кыргыз тилдүү эркин ММКлар Кыргызстандын ЕАЭБдеги мүчөлүгүнө карата бейтарап же кооптонуу менен мамиле кылганы байкалат.

Мындан тышкары, «ЕАЭБ» деген сөз менен «чек ара, тыгын» сөздөрүн ар кандай катышта коюп көргөндө чыккан материалдардын темаларынан Кыргызстандын Казакстан менен чек арасында 2015, 2020, 2022, 2023, 2024-жылдары тыгындар болгонун көрсөтүп турат. Бул Кыргызстан ЕАЭБге

киргенден бери уюмдун негизги максаты болгон товарлардын эркин өтүшү камсыз болбогон учурлар жетиштүү болгонун айгинелейт.

Кыргызстандын ЕАЭБге кириши үчүн келтирилген жүйөлөргө негиз болгон эмгек мигранттарынын абалы тууралуу материалдарда алардын укуктары жана которгон акчасы тууралуу маалыматтар басымдуулук кылат. Кыргызстан көп мамлекеттер менен соода-сатык алакасында болгондуктан, ал мамилелердеги импорт менен экспорттун катышы да өлкөнүн экономика жаатындагы улуттук кызыкчылыктарына түздөн-түз тиешелүү.

Чет өлкөлүк ММКлардын түзүмдүк бөлүгү болгон, чет мамлекеттерден каржыланган, кыргыз тилинде иш жүргүзгөн ММКлардын уставдык миссиясына Кыргызстандын улуттук кызыкчылыктарын чагылдыруу кирбейт. Бирок бул жагдай аларда мындай багыттагы материалдар өтө сапаттуу даярдалышына жолтоо боло албайт. Аларга Кубат Чекировдун, Мирбек Сакеновдун, Айбек Бийбосуновдун, Эрнист Нурматовдун макалаларынын мазмуну айкын далил. Мында экономика жаатындагы улуттук кызыкчылыктарды чагылдыруу аудиториянын кызыгуусу менен да, журналисттин тандоосу менен да түшүндүрүлүшү мүмкүн.

Экономикалык маселелер боюнча мамлекеттик ММКлардын позициясы негизинен улуттук кызыкчылык менен эмес, өлкө жетекчилиги кабыл алган чечимдер менен көбүрөөк негизделет. Бул алардын саясий жана экономикалык жактан бийликтеги чечим кабыл алуучу адамдарга көз карандылыгы менен шартталган.

Орус тилдүү ММКларда ЕАЭБге жан тарткан пикирлер үстөмдүк кылат. Мында алар Кыргызстандын улуттук кызыкчылыгы катары көрсөткөн жагдайлар тескерисинче ага каршы келген мисалдар учурайт. Ал эми бул уюмга каршы айтылган жүйөлөр мындай ММКларда дээрлик кездешпейт. Ушундан улам Кыргызстандагы орус тилдүү ММКлардын позициясы Кыргызстандын улуттук кызыкчылыгы менен эмес, ЕАЭБдин күч борбору болгон Орусияга жан тартуу менен мүнөздөлөт деп божомолдоого негиз бар.

Бешинчи бөлүмдүн үчүнчү параграфы «*Кыргызстандын коопсуздук жаатындагы кызыкчылыктарынын ЖМКда чагылдырылышы*» деп аталат.

Кыргызстандын коопсуздук жаатындагы маселелери анын географиялык абалы, дүйнө жүзүндө болуп жаткан өзгөрүүлөр, өлкө ичиндеги улут аралык мамилелер жана саясий процесстер менен объективдүү түрдө байланыштуу. Анткени Кыргызстан төрт мамлекет менен чектешет, алардын ичинен Кытай жана Казакстан менен чек арасы такталган, ал эми Өзбекстан жана Тажикстан менен чек ара маселеси чечилип бүтө элек. Ушундан улам түштүктөгү чек араларда коңшулаш өлкөлөр менен жер, суу талаштын айынан маал-маалы менен мамлекет аралык куралдуу кагылышуулар болуп турат. Дүйнө жүзүндө диндин таасиринин күч алышы Кыргызстанга да тиешелүү. Улуттук негиздеги жергиликтүү масштабдагы чатактарды эске албаганда да, акыркы 40 жыл ичинде Кыргызстандын түштүгүндө эки жолу улут аралык кагылышуу болгон. Бул изилдөө жүргүзүлүп жаткан учурга карата эгемендик алгандан тартып бийлик үч жолу күч менен алмашылган. Өлкөдө кылмыш дүйнөсүнүн ири өкүлү саясатка ачык аттанып, башка бир өкүлү жаза аткаруу мекемесинен күч түзүмдөрүнүн коштоосунда мамлекеттин чегинен чыгарылган. Коррупцияга байланышкан маселелер бийликтин күч менен алмашуусуна себеп болгон жагдайлардын катарында болгон, аларда аты аталган адамдар менен байланышкан саясий партиялар түзүлгөн. Мунун баары окуя катары да, күч түзүмдөрүнүн аларга карата даярдыгы да ММКдагы коопсуздукка байланышкан материалдарга негиз болгону мыйзам ченемдүү.

Кыргызстандагы коопсуздукка байланышкан маселелер жана аларга байланышкан окуялардын ММКда чагылдырылышы

Маселелердин багыты	Ага байланышкан окуялардын мисалдары	Натыйжасы жана/же резонансы	ММКдагы негизги пикирлер
Чек ара маселелери	Үзөңгү-Кууштун Кытайга өтүшү	Аксы окуялары (бийликтин алмашуусунун себептеринин бири)	Өлкөнүн аймактык бүтүндүгү, бийликке болгон сын, ага каршы жүйөлөр
	Каркыра жайлоосунун Казакстанга өтүшү	Бийликке болгон сындын күчөшү, митингдер жана	Өлкөнүн аймактык бүтүндүгү, бийликке болгон

		антимитингдер, орточо резонанс	сын, ага каршы жүйөлөр
	Кемпирабад суу сактагычынын Өзбекстанга өтүшү	Бийликке болгон сындын күчөшү, митингдер жана камакка алуу, чектелүү резонанс	Өлкөнүн аймактык бүтүндүгү, бийликке болгон сын, ага каршы жүйөлөр
	Өзбекстан менен чек ара чатактары	Чектелүү резонанс	Өлкөнүн аймактык бүтүндүгү, күч түзүмдөрүнүн даярдыгы, бийликке карата сын
	Тажикстан менен чек ара чатактары	Баткен облусунун тургундарын колдоо боюнча бардык облустардагы митингдер, Интернеттеги маалымат согушу, кеңири резонанс	Өлкөнүн аймактык бүтүндүгү, күч түзүмдөрүнүн даярдыгы, бийликке карата сын
Диний фактор	1999, 2000-жылдардагы Баткен окуялары	Баткен облусунун түзүлүшү, эл аралык резонанс	Өлкөнүн аймактык бүтүндүгү, күч түзүмдөрүнүн даярдыгы, бийликке карата сын
Улут аралык мамилелер	2010-жылы түштүктө болгон улут аралык кагылышуу	Эл аралык резонанс	Өлкөнүн бүтүндүгү, мамлекеттик тилдин ролу, жарандык биримдик/Адам укуктары
Бийликтин алмашуусу	2005, 2010 жана 2020-жылы бийликтин алмашуусу	Бийликтин алмашуусу, баш мыйзамдардын өзгөрүшү, эл аралык резонанс	Кулатылган бийликти сындаган жана колдогон пикирлер
Кылмыш дүйнөсүнүн таасири	2006-жылы Өкмөт Үйүнүн алдында өткөн Рысбек Акматбаевдин тарапкерлеринин митинги	Ири масштабдуу митингдер, бийликтин кылмыш дүйнөсүнүн өкүлү катары таанылган адамдар менен сүйлөшүүсү, кеңири резонанс	Бийликке сын
	2013-жылы Азиз Батукаевдин бошотулушу	Парламенттеги талкуу, күч түзүмдөрүнүн жетекчилеринин кызматтан кетиши, кеңири резонанс	Бийликке сын
Коррупциянын таасири	Райымбек Матраимовдун кызматтан бошотулушу, сынга кабылышы, партия түзүшү, камалышы	ММКдагы иликтөөлөр, парламенттеги талкуу, бийликтин алмашуусу	Бийликке сын/ММКга сын

1999-2000-жылдардагы **Баткен окуяларынан** баштасак, алар коопсуздук жаатындагы улуттук кызыкчылыктарды ММКда чагылдыруунун башталышы да, классикалык мисалы да болгон десек жарашат. Анткени мамлекеттин да, элдин да, күч түзүмдөрүнүн да мүдөөсү Өзбекстан ислам кыймылынын жоочуларын өлкө чегинен сүрүп чыгуу болгону маалым. Баткен окуяларын чагылдырууга менчиктин формасына, иш жүргүзгөн тилине карабастан өтө көп маалымат каражаттары катышкан. Бул окуялардын жүрүшүндө өкмөттүк жана эркин маалымат каражаттарынын жалпы позициясы бири-бирине карама-каршы келген эмес, бирок маалыматтарга жеткилик алууда, аларды пайдаланууда жана чечмелөөдө кескин айырмачылыктар болгон. Алсак, өкмөттүк ММКлар күч түзүмдөрү жана бийлик өкүлдөрү берген маалыматты гана пайдаланса, жеке менчик жана эл аралык ММКлар маалыматтарды тандоо жана чечмелөө жагынан алда канча эркин болушкан. Маалыматка жеткилик берүү жагынан өкмөттүк ММКларга кыйла артыкчылыктуу шарттар түзүлгөн, анткени алардын өкүлдөрү окуялар болуп жаткан жерге атайын топтор менен жеткирилип, бардык зарыл шарттар менен камсыз болгон.

Ушу тапта 1999-2000 жылдары электрондук жана санариптик ММКларга чыккан материалдардын архивдери Интернетте жеткиликсиз. Андыктан алардан контенттик мисал келтирүү мүмкүн эмес. ММКда улуттук кызыкчылыктардын коопсуздук жаатындагы өңүтүн чагылдырган материалдардын бир тобу **Үзөңгү-Кууш жайлоосунун** Кытайга өтүшү менен байланыштуу. Бул окуя парламентте кеңири талкууланып, оппозициянын сын пикирлерине негиз болуп, бийликтин чечимине каршы чыккан активисттердин бири Шералы Назаркулов ачкачылык кармап жатып каза болгону белгилүү. Маселени жигердүү козгогон депутат Азимбек Бекназаровдун камакка алынышы анын бошотулушун талап кылган жердештеринин митингине себеп болуп, ал күч түзүмдөрү менен митингчилердин кагылышуусунан улам адамдардын өлүмү менен аяктаган. Өз кезегинде бул окуялар 2005-жылдагы окуялардын негизги себептеринин бирине айланган.

Бул окуяларды чагылдырууда ММКлар материалдарынын мазмуну жагынан үч чоң топко бөлүнгөн.

	Өкмөттүк ММКлардын негизги жүйөлөрү	Оппозициялык ММКлардын негизги жүйөлөрү	Кыргызстандагы эл аралык ММКлардын позициясы
Эң таасирдүү өкүлдөрү	КТР, «Кыргыз туусу», «Слово Кыргызстана» гезиттери ж.б.	«Асаба», «ResPublika» гезиттери ж.б.	«Азаттык» радиосу
Үзөңгү-Кууштун Кытайга өтүшү	Бул жер талаш болгон, Кыргызстан чынында утту	Бул жерди Кыргызстан пайдаланып келген, Кыргызстан утулду	Бейтарап
Депутат Азимбек Бекназаровдун камалышы	Азимбек Бекназаров мыйзам чегинде камалган	Азимбек Бекназаров чек ара боюнча бийликтин чечимине каршы чыкканы үчүн камалган	Адам укуктарын коргоо
Аксы окуялары	Окуяга оппозиция күнөөлүү, анткени туруктуулукту бузуп жатат	Окуяга бийлик күнөөлүү, анткени күч түзүмдөрү куралсыз элге ок аткан	Адам укуктарын коргоо
2005-жылдагы бийликтин алмашуусуна чейин	Оппозициянын иш-аракеттери мыйзамсыз, туруктуулукка коркунуч келтирүүдө	Бийлик легитимсиз, анткени улуттук кызыкчылыкка каршы чечимдерди кабыл алган	Бейтарап
2005-жылдагы бийликтин алмашуусунан кийин	Бийлик башына келген мурдагы оппозицияны толугу менен колдоо	Маселе чечилген жок, бийлик гана алмашты	Бейтарап

Кыргызстандын өнүгүү тарыхынын бул мезгилиндеги ММКлардын аракетине баа берүүдө бир нече жагдайды эске алуу зарыл.

Биринчиси электрондук ММКлардын ичинен КТР дээрлик монополия абалында болгонуна байланыштуу. Анткени жеке менчик телеканалдардын таасири ага көп чен-өлчөмдөрү, айрыкча техникалык мүмкүнчүлүктөрү жагынан жеткен эмес. 2005-жылдагы парламенттик шайлоого көз салган эл аралык байкоочулар телекөрсөтүү маалымат алуунун бирден-бир булагы

болгонун жана өлкөдө көз каранды эмес деп атагыдай телеканалдар жок экенин белгилешкен.

Чек ара маселелерине карата өкмөттүк маалымат каражаттары улуттук кызыкчылыктын ар кандай өңүттөрүн эмес, анын бийлик тарабынан берилген түшүндүрмөсүн гана чагылдырган, ал эми башка пикирде болгондорду сынга алган материалдарга басым жасаган.

Бул эки жагдай тескерисинче аудиториянын улуттук кызыкчылыктар боюнча оппозициялык ММКлардын материалдарына кызыгуусун күчөткөн. Экинчиси эркин же оппозициялык ММКлардын таасирине байланыштуу. Өлкөнүн аймактык бүтүндүгү жана бийликтин элге таянышы улуттук кызыкчылыктын темасы болгондуктан, алардын бул багытта даярдалган материалдары расмий маалымат булактарына ишенбеген аудитория үчүн бирден-бир альтернативалык контентке айланган.

Үчүнчүсү эл аралык ММКлардын позициясына жана кабыл алынышына тиешелүү. Алардын көбү, биринчи иретте «Азаттык» радиосу демократияны жана адам укуктарын илгерилетүү, бейтарап маалымат жеткирүү вазийпасын жарыялагандыктан, анда оппозиция өкүлдөрүнүн пикирлерине кеңири орун берилген. Бул өз кезегинде бийлик өкүлдөрү да, аудитория да аларды бейтарап эмес, оппозициялык ММК катары кабыл алышына шарт түзгөн.

2005-жыл Кыргызстанда бийлик күч менен алмашкан. Бийликти алмаштыруунун жүрүшү талоончулук аракеттери менен коштолгон. КТР Аскар Акаевди бийликтен кетирген күчтөрдүн карамагында калып, алар үчүн «эркин микрофон» форматында иштеген. Көп өтпөй жалпы эле өкмөттүк маалымат каражаттары толугу менен жаңы бийлик тарабына өтүүгө аргасыз болушкан. Кабарлар өтө тез алмашып жаткан шартта объективдүү маалыматтын булагына «Азаттык» радиосу айланган. Жергиликтүү телеканалдарда талоончулукту токтотууга үндөгөн чакырыктар ийгиликке жетпей, ал күч түзүмдөрүнүн жана элдик кошуундардын күчү менен экинчи күнү гана токтотулган. Бийликтен кеткен Аскар Акаев Орусиянын маалымат каражаттарынан Кыргызстандагы жеңишке жеткен оппозицияны айыптоосун

уланткан. Өлкөдө туруктуулук олуттуу сыноого туш келип, Орусиянын Биринчи каналындагы «Времена» программасында армениялык саясат таануучу Андраник Мигранян ачык эле «Кыргызстандын түштүгүн Өзбекстанга, түндүгүн Казакстанга бөлүү Орусиянын кызыкчылыгына туура келерин» айткан. Бул Кыргызстанда өтө кескин сын пикирлерге себеп болгон. 2006-жылы кылмыш дүйнөсүнүн өкүлү катары аттары аталып жүргөн кишилердин саясатка аралашуусу чоң резонанс жараткан. Атап айтканда, бир нече кылмыш боюнча айыпталып, кийин Бишкектин Биринчи май райондук сотунда акталып чыккан Рысбек Акматбаев 2006-жылы Балыкчы округу боюнча депутаттыкка аттанып, жеңип чыккан. Бирок депутаттык мандатты ала электе 10-майда Бишкектин жанындагы мечиттердин биринин алдында кылмышкерлердин колунан каза тапкан. Аны менен акыркы маектердин бири 2006-жылдын 11-майында, өзүнүн көзү өткөндөн кийин «Лица» гезитине кечигип чыккан.

2010-жылы Курманбек Бакиевдин бийликтен кетиши күч түзүмдөрү менен 7-апрелде Ала-Тоо аянтына чогулган элдин кандуу кагылышуусу менен коштолгон. Бийлик альтернативалуу ыкчам маалымат бере ала турган электрондук маалымат каражаттарынын баарын техникалык жактан бөгөттөп салгандыктан «Азаттыктын» сайтындагы жаңылыктарга кириш үчүн окурмандар атайын санариптик ачкыч колдонушкан. Оппозиция Таластагы бийликти алганы тууралуу бул радионун маалыматтары ошентип таратылган. Медиадагы материалдар ошол күндөрү коопсуздук жаатындагы улуттук кызыкчылыктарга, анын ичинде мамлекеттин бүтүндүгүнө карата пайда болгон коркунучтарды ММКлар кандай чагылдырганын көрсөтүп турат.

2010-жыл өлкө түштүгүндөгү улут аралык кагылышуу менен да эсте калганы белгилүү. Анын жүрүшүндө өкмөттүк ММКлар негизинен маалымат таратуу жана элди ынтымакка үндөгөн интеллигенция өкүлдөрүнүн чакырыктарына орун берүү менен алек болсо, эркин маалымат каражаттары окуянын кескин курчуп кетишине шарт түзгөн саясий жагдайларды өз алдынча аныктоого да аракет кылышкан.

Коопсуздук жаатындагы улуттук кызыкчылыктардын чагылдырылышына түрткү берген окуялардын бири 2013-жылы кылмыш дүйнөсүнүн өкүлү атыккан Азиз Батукаевдин катуу ооруп жатат деген негизде соттун чечими менен бошотулуп, күч түзүмдөрүнүн коштоосунда Орусияга чыгарылып кетиши болду. Буга байланыштуу парламентте өтө чоң нааразы пикирлер айтылып, кийин бул ишке байланыштуу бир катар кызмат адамдарына кылмыш иши козголгон. Бирок ошол кезде ММКда чыккан материалдарды электен өткөрө келгенде алардын басымдуу көпчүлүгү жаңылыктар жана тиешелүү адамдардын комментарийлери менен чектелгени көрүнүп турат.

Жалпыга маалымдоо каражаттары Кыргызстан эгемендик алгандан бери коррупцияга байланышкан маселелерди иликтеп, тиешелүү окуяларды жана тенденцияларды чагылдырып келатышат. Эгемендиктин алгачкы жылдарында коррупция темасы көбүнчө саясатчылардын комментарийлери жана жаңылыктар аркылуу чагылдырылып келсе, кийинки жылдары журналисттик иликтөө жанры кыйла күч алганы байкалат. Атап айтканда, Мамлекеттик бажы кызматынын төрагасынын мурдагы орун басары Райымбек Матраимовдун ишмердүүлүгүнө жана таасирине байланыштуу «Азаттык» радиосу 2017-жылдан тартып көп жылдар бою жүргүзгөн журналисттик иликтөөлөр бардык негизги чен-өлчөмдөр боюнча - ага катышкан адамдардын саны, техникалык мүмкүнчүлүктөрдү колдонуу, жараткан коомдук-саясий резонансы жана масштабдуулугу жагынан бул жанрдын классикалык үлгүсү болуп калды десек болот.

Коопсуздукка байланыштуу Кыргызстандын улуттук кызыкчылыктарын чагылдыруунун актуалдуулугу 2021 жана 2022-жылдары Тажикстандын Кыргызстандын аймагына куралдуу кол салуусунун мезгилинде ачыкка чыкты. Коопсуздук жаатындагы улуттук кызыкчылыктарды чагылдыруунун жүрүшүндө көптөгөн маалыматтар салттуу ММКдан социалдык тармактарга көчүп жатканын, алардын таасири да артып баратканын эске алыш керек. Бул таасир эки тарапка тең иштейт.

Мамлекет аралык куралдуу кагылышуулардын же чек ара чатактарынын, улут аралык жаңжалдардын, саясий негиздеги пикир келишпестиктердин шартында социалдык тармактарда «маалымат согуштары» жана аны жүргүзүүнүн ыкмалары кадыресе көрүнүшкө айланууда. Бул айрыкча Тажикстандын Кыргызстанга каршы агрессиясынын жүрүшүндө даана байкалган. Мындан тышкары, коррупция же дагы башка оор кылмыш үчүн айыпталган, ал тургай сотто күнөөсү далилденген адамдардын тарапкерлери троллдордун фабрикаларын жалдап, алардын аброюн көтөрүү жана каршы тараптын жүйөлөрүнүн салмагын кетирүү максатында колдонулары белгилүү. Алардын таасири өлкөдө расмий катталган маалымат каражаттарынан ашып түшкөн учурлар да жетиштүү.

Корутунду.

Диссертациялык ишти жыйынтыктап жатып, анын мазмуну Кыргызстан эгемендик алгандан берки мезгил чеги менен өтө тыгыз диалектикалык байланышта экенин белгилей кетүү зарыл. Анткени Кыргыз Республикасы эл аралык мамилелердин кадыресе субъекти катары 1991-жылы эле өз алдынча жолго түшкөнү маалым. Белгилүү болгондой, улуттук мамлекет түзүүнүн өзү эле улуттук кызыкчылыктардын пайда болушун объективдүү түрдө шарттайт. Бул логикага таянсак, 1991-жылдан тартып эле улуттук кызыкчылыктар жөнүндө алгачкы илимий изилдөөлөр пайда болууга тийиш эле. Белгилүү советтик педагог Антон Макаренко алты айында тарбиялана баштаган баланын тарбиясы алты айга кечигерин айтканы бар. Эгер педагогика менен саясат таануунун ортосунда аналогия жүргүзүп көрсөк, бул диссертациянын темасы 33 жылга кеч козголуп, андагы маселелер өз ара байланышта жана комплекстүү түрдө 33 жылга кеч талданды деп айтсак болот.

Мунун эки себеби бар, алар саясат таануу илиминин өнүгүшү жана Кыргызстандын өзүндөгү саясий турмуштун өзгөчөлүктөрү менен тыгыз байланыштуу. **Биринчиден**, көп эле коомдук илимдер сыяктуу, саясат таануу илими да өтө тез өзгөрүп жаткан саясий турмуштун реалдуулугунан артта калууда. Атап айтканда, улуттук кызыкчылыктарды Ганс Моргентау сыяктуу реалисттик мектептин өкүлдөрү эчак эле саясий категория катары карап, бул багытта башка мамлекеттерде көптөн бери кеңири изилдөөлөр жүрүп, тиешелүү жемишин берип келатканына карабастан, улуттук кызыкчылыктар классикалык саясат таануунун категориалдык аппаратына эмгиче кире элек. Алардын табияты боюнча азыр да дүйнөлүк саясат таануу илиминде талаш-тартыштар уланууда. Мында реалдуу саясаттын практикасы саясат таануунун теориясынан алда канча алдыда баратканын байкаса болот. Экинчиден, Кыргызстандын өзүндө улуттук кызыкчылыктар бирде бийлик өкүлдөрүнүн кызыкчылыгы, бирде демократия, сөз эркиндиги, эл аралык интеграция сыяктуу башка жагдайлардын көлөкөсүндө калгандыктан, алар тууралуу системалуу ой жүгүртүү аракеттери акыркы жылдары гана башталды.

Бирок ошону менен катар улуттук кызыкчылыктарга байланыштуу көтөрүлгөн маселелер, талданган процесстер жана айтылган сунуштар жөнүндө маалымат канчалык көп болсо, алар изилдөөнүн предметин ошончолук байытары да белгилүү. Изилдөөнүн предмети камтыган убакыт канчалык кеңири болсо, ага тиешелүү жагдайларды бири-бири менен өз ара байланышта, тарыхый контексттин фонунда, өзгөрүүлөрдүн алкагында жана бүгүнкү күндүн позициясынан кыйла объективдүү кароого мүмкүнчүлүк пайда болот. Бул жагынан 33 жыл – улуттук кызыкчылыктарды да, алардын чагылдырылышын жана туюндурулушун да кеңири талдоого мүмкүнчүлүк берген, кыйла жетиштүү убакыт.

Улуттук кызыкчылыктарды туюндуруунун жана талкуулоонун салттуу төрт чөйрөсү бар, алар - илимий чөйрө, саясий чөйрө, коомчулук жана массалык маалымат каражаттары. Булардын ичинен массалык маалымат каражаттары жаңы тарыхта заманбап улуттарды калыптандыруунун эң маанилүү куралдарынын бири экени талашсыз. Алар азыр да улуттук кызыкчылыктарга байланышкан маселелерди көтөрүп, элге жеткирүүнүн эң кеңири, демократиялуу платформасы катары кызмат кылууда. Ошону менен катар, Кыргызстан эгемендигин жарыялаган жылы өлкөдө ошол кездеги массалык маалымат каражаттарынын бардык салттуу техникалык түрлөрү болгон. Ал эми акыркы жылдары коммуникация социалдык тармактар менен санариптик платформаларга оой баштаганы көрүнүп турат. Башкача айтканда изилдөөнүн предметине тиешелүү мезгилдик чектин өзү уникалдуу – ал бир жагынан Кыргызстандын эгемендик алышы, сөз эркиндигинин пайда болушу менен башталат, бирок сөз эркиндиги социалдык тармактарга көчүп, ММКнын түпкү табияты өзгөрө баштаган мезгил менен аяктайт. Ушунун өзү - изилдөөчүлүк кызыгуу жарата турган жагдайлардын бири.

Массалык маалымат каражаттары – коомдо жана ар кандай саясий чөйрөлөрдө түзүлгөн кырдаалдын күзгүсү. Бул жагынан изилдөөнүн жүрүшүндө ММКда көтөрүлгөн темалар Кыргызстандын улуттук кызыкчылыктарына байланыштуу маселелер топтомунун реалдуулугуна

негизинен төп келери тастыкталды. Атап айтканда, эгемендик жана тил, чек ара коопсуздугу жана мамлекеттин аймактык бүтүндүгү, тышкы карыз жана экономикалык кызыкчылыктар, Кумтөр сыяктуу ири кендердин тагдыры, улуттук иденттүүлүк жана жарандык биримдик, калыс жана туруктуу саясий система, кылмыштуулук жана коррупциянын масштабы ж.б. темалар ММКда канчалык көп чагылдырылса, коомдук-саясий турмушта да ошончолук көп талкууланган маселелер болгону белгилүү. Мындан тышкары, ММКда жарык көргөн материалдарды талдоо Кыргызстан башынан өткөрүп келаткан маселелерди тарыхый ырааттуулукта, өз ара байланышта, динамикалуу негизде кароого мүмкүнчүлүк берди.

Изилдөөдө аныкталгандай, Кыргызстандын улуттук кызыкчылыктарын чагылдырууга атайын адистешкен, каржылоосу жагынан да, саясий жагынан да өз алдынчалыкка жетишкен илимий да, коомдук-саясий да маалымат каражаттары жок. Бул кызыкчылыктар өлкөдөгү массалык маалымат каражаттарында ушул темага кызыккан журналисттердин, публицисттердин жана коомдук ишмерлердин жеке кызыгуусунан жана демилгесинен улам, алардын өз түшүнүктөрүнүн негизинде жана ММКнын жалпы саясатынын алкагында гана шартка жараша чагылдырылып келатат.

Жалпысынан бул изилдөө улуттук кызыкчылыктарга байланышкан маселелерди көтөрүү жагынан кыргыз интеллигенция өкүлдөрүнүн интеллектуалдык потенциалы жетиштүү экенин көрсөттү.

Бирок интеллектуалдык байлыкты азыркы шартта кеңири аудиторияга жеткиликтүү формада жайылтыш үчүн кыргыз интеллигенция өкүлдөрү жаңы медиа платформаларды өздөштүрүп, өз билимин улуттук кызыкчылыктардын позициясынан, түшүнүктүү тилде туюндурууну үйрөнүшү мезгил талабы болуп турат.

Талдоонун жүрүшүндө мамлекеттик маалымат каражаттары бийликтин позициясын билдирүү менен чектелсе, эркин жана эл аралык маалымат каражаттары улуттук кызыкчылыктарды чагылдырууда алда канча өз алдынча экени аныкталды. Эл аралык маалымат каражаттарынын өкүлдөрү

Кыргызстандын экономикалык багыттагы улуттук кызыкчылыктарын чагылдырууда журналисттик иликтөө ыкмаларын колдонуунун, жогорку кесиптик стандарттарды сактоонун эсебинен кыйла чоң мүмкүнчүлүктөргө эгедер экендиги ачыкка чыкты.

Изилдөөдө кыргыз жана орус тилдүү ММКлардын мамлекеттик жана расмий тил, тышкы саясий багыттар тууралуу көз караштарында айырмачылыктар байкалды. Атап айтканда, мамлекеттик тилдин ролун күчөтүү маселесин кыргыз тилдүү ММКлар козгосо, орус тилдүү ММКлар орус тилинин таламын талашарын алардын контентин талдоо көрсөттү. Мындан тышкары, орус тилдүү медиа каражаттары негизинен Орусия күч борбору болгон эл аралык уюмдарга артыкчылык беришери билинди. Бул бир жагынан Кыргызстанда мамлекеттик тил жарандарды бириктирүүчү ролун аткара албай келатканын, кыргыз эли өлкө жарандарын баш коштура турган күчкө ээ боло элек экендигин, экинчи жагынан орус тилдүү аудиториянын кыйла бөлүгү үчүн жарандык биримдикке караганда Орусия менен жакындашуу алда канча маанилүү болуп жатканын көрсөтүп турат.

ММКда жарык көргөн материалдарда маселенин көтөрүлүшү жана талданышы анда айтылган практикалык сунуштардан аздык кылары белгиленди. Ошол эле учурда улуттук кызыкчылыктарды коргоо боюнча ММКда киргизилген сунуштарды чечим кабыл алуучу адамдар же тиешелүү бийлик органдары колдонгонуна так, даана далилдер табылган жок. Мындай жагдай ММКнын бийликке болгон таасиринен, бийлик менен ММКда улуттук кызыкчылыктардын ар кайсы өңүттөрүн чагылдырган адамдар менен байланыштын солгундугунан кабар берет. Өз кезегинде бул чечим кабыл алуучу тараптар менен коомчулуктун өз ара коммуникациясын өнүктүрүү маселесин актуалдаштырат.

Жыйынтыктар жана сунуштар:

Диссертациялык изилдөөнү жыйынтыктап жатып, Кыргыз Республикасынын улуттук кызыкчылыктарын өлкөдөгү коомдук-гуманитардык илимдердин алкагындагы изилдөөлөрдүн багытын аныктоочу негизги чен-өлчөмгө, ал эми

заманбап медиа платформалардагы башкы темалардын бирине айландыруу өлкөнүн стратегиялык кызыкчылыгына ылайык келет деп эсептейбиз.

Жогоруда айтылгандардан улам, жүргүзүлгөн илимий изилдөөнүн негизинде төмөнкүлөр сунушталат:

-Улуттук кызыкчылыктардын жана улуттук коопсуздуктун актуалдуу маселелери жана аларды чечүүнүн алгылыктуу жолдору боюнча тиешелүү бийлик жана күч түзүмдөрүндө туруктуу негизде иштей турган жабык курстарды уюштуруу;

- Улуттук коопсуздукту коргоонун актуалдуу маселелери боюнча илимий иштерди толук жабык форматта адистер чөйрөсүндө жактоого уруксат берүү;

- Улуттук кызыкчылыктардын жалпы негиздери боюнча курстарды, окуу китептерин иштеп чыгып, Кыргызстандагы саясат таануу сабактарынын программаларына киргизүү;

- Кыргызстандын улуттук кызыкчылыктары тууралуу илимий-практикалык журнал уюштуруп, анын иштеши үчүн жооптуу мекемелер катары Президентке караштуу Стратегиялык изилдөөлөр боюнча улуттук институтту жана Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Мамлекет жана укук институтун бекитүү;

- Кыргызстандын коомдук-гуманитардык багытта изилдөө жүргүзгөн окумуштууларын улуттук кызыкчылыктардын тиешелүү өңүттөрү жөнүндө заманбап техникалык форматта, биринчи иретте видео платформаларда блог алып барууга, дарстарды окууга үйрөтүү жана милдеттендирүү;

- Улуттук кызыкчылыктарды өлкөдөгү коомдук-гуманитардык илимдердин жана билим берүүнүн негизги чен-өлчөмү катары кабыл алып, анын негизинде билим берүү программаларын толугу менен ревизиялап чыгуу;

- Кыргызстан эгемендик алгандан берки мезгилдеги улуттук кызыкчылыктардын ММКда чагылдырылышын мындан аркы

изилденишин жеңилдетиш үчүн бул жылдары иштеген ММКлардын материалдарын толугу менен санариптештирип чыгуу;

- Кыргызстандын жогорку окуу жайларындагы журналисттик, мамлекеттик жана муниципалдык башкаруу, эл аралык мамилелер факультеттеринин окуу программасына өлкөнүн улуттук кызыкчылыктары жөнүндө атайын курсту киргизүү;

- Улуттук кызыкчылыктарга байланышкан проблематиканы, ММКда жана социалдык тармактарда айтылган алгылыктуу сунуштарды системалаштырып, чечим кабыл алуучу адамдарга ылайыктуу формада жеткириш үчүн бийлик түзүмдөрүнүн биринин карамагында атайын туруктуу жумушчу топ түзүү; БКЛгилей кетүүчү жагдай бул топтун ишинин жыйынтыктары толугу менен жашыруун болууга тийиш;

- Кыргызстандын мамлекеттик ММКларынын чет мамлекеттердеги өз кабарчылык пункттарын ачып, анда иштей турган журналисттик кадрларды улуттук кызыкчылыктардын негиздери боюнча тереңдетилген атайын окутуудан өткөрүү;

- Улуттук кызыкчылыктар багытында контент даярдоого адистешкен журналисттердин башын бириктирип, алар үчүн толук эркин санариптик ММК уюштуруу жана туруктуу каржылоо максатында өлкөдөгү ички демөөрчүлөр жамааты менен байланыш түзүү;

- Бирдиктүү мамлекеттик маалымат саясатын жүргүзүү максатында бийлик жана күч түзүмдөрүнүн басма сөз кызматтарын улуттук кызыкчылыктардын жалпы негиздери жана актуалдуу маселелери боюнча туруктуу окутуудан өткөрүп туруу.

Сыдыкбаев Чолпонбек Медеркуловичтин «Азыркы геосаясий процесстердеги Кыргызстандын улуттук кызыкчылыктарынын жана коопсуздугунун ММКда чагылдырылышы» темасына «23.00.02 - саясий институттар, процесстер жана технологиялар» адистиги боюнча саясий илимдердин доктору окумуштуулук даражасын изденип алыш үчүн жазылган диссертациясынын

РЕЗЮМЕСИ

Негизги сөздөр: мамлекет, улуттук кызыкчылык, тышкы саясат, геосаясат, демография, миграция, экономика, эгемендик, аймактык бүтүндүк, чек ара, тил, коопсуздук, интеллигенция, массалык маалымат каражаттары, социалдык тармактар, резонанс, тема, коомдук пикир, Кыргызстан, Кыргыз Республикасы.

Илимий иште Кыргыз Республикасынын улуттук кызыкчылыктарына жана коопсуздугуна байланышкан маселелердин массалык маалымат каражаттарында чагылдырылышы изилденет. Анда улуттук кызыкчылыктар жана коопсуздук тууралуу илимий түшүнүктөр боюнча кеңири маалымат берилип, Кыргыз Республикасынын эгемендик алгандан берки абалына байланыштуу актуалдуу маселелер козголот. Улуттук кызыкчылыктарды туюндуруучу катмар катары кыргыз интеллигенциясынын ролу тарыхый этаптарга бөлүү менен ачылат. Улуттук кызыкчылыктарды чагылдыруунун негизги куралы катары массалык маалымат каражаттарынын мааниси жана өнүгүү тенденциялары көрсөтүлөт. Эгемендикти бекемдөөнүн фундаменталдык негиздери, экономика, коопсуздук сыяктуу багыттардагы Кыргыз Республикасынын кызыкчылыктары массалык маалымат каражаттарында кандай чагылдырылып келгени конкреттүү мисалдардын негизинде баяндалат.

РЕЗЮМЕ

Диссертации Сыдыкбаева Чолпонбека Медеркуловича на тему «Освещение национальных интересов и национальной безопасности Кыргызстана в средствах массовой информации в современных геополитических процессах» на соискание ученой степени доктора политических наук по специальности «23.00.02» - политические институты, процессы и технологии»

Ключевые слова: *государство, национальные интересы, внешняя политика, геополитика, демография, миграция, экономика, независимость, территориальная целостность, границы, язык, безопасность, интеллигенция, средства массовой информации, социальные сети, резонанс, тема, общественное мнение, Кыргызстан, Кыргызская Республика.*

В научной работе исследуется освещение в средствах массовой информации проблем, связанных с национальными интересами и безопасностью Кыргызской Республики. В ней даются обширные сведения о научном понимании национальных интересов и безопасности и затрагиваются актуальные проблемы, связанные с состоянием Кыргызской Республики со дня обретения независимости. Роль кыргызской интеллигенции как сословия, отражающего национальные интересы, раскрывается путем выделения исторических этапов. Анализируются значение и тенденции развития средств массовой информации как основного инструмента освещения национальных интересов. На основе конкретных примеров излагается, как за годы независимости в средствах массовой информации освещались интересы Кыргызской Республики, связанные с фундаментальными основами укрепления независимости, экономикой и безопасностью.

SUMMARY

on Sudukbaev Cholponbek Mederkulovich»s dissertation research on the subject «The coverage of problems of the national security and national interests of the Kyrgyz republic in the media in modern geopolitical conditions. on competition of scientific degree of the doctor of political sciences in the speciality 23.00.02 –political institutions processes and technologies»

Key words: *state, national interests, foreign policy, geopolitics, demography, migration, economy, independence, territorial integrity, borders, language, security, intelligentsia, media, social networks, resonance, topic, public opinion, Kyrgyzstan, Kyrgyz Republic.*

The scientific work examines media coverage of problems related to the national interests and security of the Kyrgyz Republic. It provides extensive information on the scientific understanding of national interests and security and addresses current issues related to the state of the Kyrgyz Republic since independence. The role of the Kyrgyz intelligentsia as a class reflecting national interests is revealed by highlighting historical stages. This is due to the fact that in modern conditions, whether it is mass media or social networks, the reflection of issues related to security and national interests is justified by the need to carry out weighted scientific research in this direction. The importance and development trends of the media as the main tool for covering national interests are analyzed. Based on specific examples, it outlines how, over the years of independence, the interests of the Kyrgyz Republic related to the fundamental principles of strengthening independence, economics and security were covered in the media.